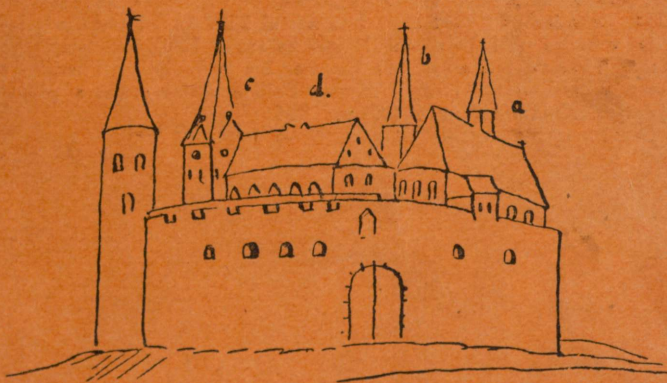

Duplum

A-4840

Lühike Kirikulugu algkoolidele

Jaan Järve

**Samalt autorilt ilmus „Odamehel“
Dr. Martin Lutheruse
Väikene Katekismus
koolile ja kodule**

Pilt käesoleva raamatu kaanel

kujutab Padise kloostrit XVII aastasaja algul Jürgen Helms'i joonistuse järele, mille on kopeerind prof. Brotze. Sel ajal osutusid kloostri ehitusi piirava ülikõrge müüri sees: a) munkade kabel ja nende eluruumid, b) kloostri kirik, c) suur Maarja-kirik, d) kloostriülema — abti — eluhoone. Lõuna-läänest piiras kloostrit kitsas kuid sügav oja, teistest külgedest sügav vallikraav. — Padise on asutatud aastal 1254. Iseseisvaks kloostriks sai ta aastal 1317. Liivi ordo ja piiskoppide vahelise tüli tagajärjel langes ta aastal 1448 ordumeeste kätte. Aastal 1559 kaotati ametlikult klooster ära ja Padisest sai harilik ordoberrade kindlustatud loss. Lähemalt Padise ajaloost (ühes piltidega) ajakirjas „Odamees“ nr. 3 (17) a. 1924.

Lühike
Kirikulugu
algkoolidele

Jaan Järve
Laiuse õpetaja

40 5-25

„Odamees“ Carl Sarap 1926

2

A-4890 II

„*U*suõpetuse õppekava algkoolidele“ järele tuleb algkooli V. ja VI. klassis õpetada ka kiriku ajalugu. Eelseisev „Lühike kirikulugu algkoolidele“ on määratud õppeabinõuks õpilastele kiriku ajaloo läbivõtmisel. Silmas pidades usuõpetuse tundide vähest arvu praeguses algkooli õppekavas ühelt poolt ja kiriku ajaloo materjali määratu ulatust teiselt poolt, on kiriku ajaloo õpetamisel algkoolis võimalik ainult kõige tähtsama juures peatada.

Sellepärast pakub käesolev õpperaamat ainult lühikese kokkuvõtte kiriku ajaloo tähtsamatest sündmustest ja kujudest, mida õpetaja tunnis tarvidust mööda täiendab.

Kuid selle juures peab läbivõetud aine sedavõrd elavaks muutuma, et ta õpilaste mälestusse püsima võiks jääda. Ka episoodiline ristiisu ajalugu võib kasvatavalt ja arendavalt õpilasele mõjuda, kui õpetamisel käiakse vana põhimõtte järele: mitte palju, vaid põhjalikult. Nii kaua, kui veel maksab ainult nelja aastane sunduslik õppekursus, on soovitatav, et kirikulugu võetakse läbi lühidalt juba enne V. klassi Väikesed muudatused õppekavas on loomulikult võimalikud, mille juures igal õpetajal oma äranägemise järele talitada tuleb.

Lõikusekuul 1926

J. J.

I. Vanaaeg

1. Sissejuhatuseks: Jeesuse-aegne maailm

Jeesuse ajal oli valitsevaks riigiks maailmas vägev Rooma riik. Tema alla kuulusid määratud maad Atlandi ookeanist Eufрати ja Tigrise jõeni, Britist, Rheini ja Donau jõest Ätioopia (Abessiinia) maani. Riigi valitsuse eesotsas seisis keiser, kes üheskoos senatiga oli kõrgemaks võimukandjaks riigis. Oma eeskujuliku sõjaväe (leegionide) abil heitsid roomlased enese alla palju riikisid ja rahvaid. Allaheidetud maad nimetati provintsiks. Neid valitsesid Rooma võimu poolt määratud maavalitsejad. Oma osava korraldusande tõttu suutsid roomlased koos hoida palju mitmesuguseid rahvaid, kes üksteisest erinesid usu, keele ja kommete poolest. Rooma ilmariigis olid valitsevateks keelteks: läänepoolses osas ladina keel, ja idapoolses osas kreeka keel

Roomlastel ja kreeklastel oli usk vanadesse jumalatesse kadumas. Otsiti hingelist rahuldust teadusest ja kunstist. Maad võttis uskude segamine (sünkretism).

Roomlased püüdsid allaheidetud rahvaste vastu üles näidata ususalivust ja lugupidamist ning tõid nende jumalate kujud Rooma (Panteon). See asjaolu mõjus kaasa usuvahede kaotamiseks ja ainujumala-usu (monoteismi) ettevalmistamiseks. Ka vanad mõtteteadlased aitasid teed rajada ristiusule ja kõlblusele. Sokratese, Plato, Aristotelese j. t. õpetust kandis Ainujumala mõte, nii et veel III. aastasajal pärast Kristuse sündimist juudausu ja ristiusu mõjul tekkis n. n. uusplatooniline lunastususk, mis puhta ristiusuga ajuti võistelda püüdis. Stoa poolehoidjad arendasid vendluse mõtet ja õhutasid häätergusid. Arenenud inimestes oli tõusmas usuline huvi.

1. aastasajal enne Kristuse sündimist liideti Palestiina Rooma riigi külge. Juudarahva iseseisvuse päike näis jäädavalt looja läinud olevat. Kuid seda suuremaks kasvav lootus Messiasest peatsest tulekust. Juba mitu aastasadu olid prohvetid kuulutanud, et Taaveti soost tuleb Israeli päästja ehk Messias. Juudarahvas oli laiali pillatud pea üle terve selleaegse ilma (Aleksandrias, Paabelis, Roomas, Antiookias jne.)

Nii puutusid juudid kokku teiste rahvaste kultuuriga. Kreeka- ja juudiusu ning kultuuri kokkupuutumise tagajärjeks oli n.n. juuda hellenismi tekkimine. Juba 280.a. enne Kr. sündimist tõlgiti Aleksandrias Vana-Testament kreeka keelde. See võimaldas temaga tutvunemise paganatele, kelledest paljud juudausku astusid (proselüüdid).

Need said sillaks ristiusu ja paganausu vahele.

2. Jeesus Kristus

Ristikoguduse rajaja oli Jeesus Kristus. Tähtsamaks allikaks Jeesuse kohta on evangeeliumid. Nende järele on ta sündinud Petlemma linnas Juudamaal Rooma keisri Augustuse ajal (Luuk. ev. 2). Ta algab oma tegevust umbes 30-aastasena.

Jeesuse jutluste pääsisuks on õpetus jumalariigist (taeva-riik), mille peatset tuleku maa pääle ta uskus. Jeesuse lootused ja ootused on puhtusulised. Jumala riik tähendab sarnast olukorda, kus Jumal ise valitseb ja kus tema riigialamad töes, õigluses ja armastuses kui vennad ning õed üksteise kõrval rahu elavad. Jumal ei ole aga eestkätt valitseja ega kohtumõistja, vaid kui armuline ja halastaja isa, kelle lapsed meie oleme. Meil on õigus alati Jumala juure tulla. Inimese kõlbliseks eesmärgiks on saada täielikuks nagu Jumal.

Jeesus oli juuda koguduse liige ja jäi selleks surmani. Ta ise ei asutanud kogudust. See rajati pärast tema surma.

3. Ristikoguduse tekkimine

Ristikoguduse sünnipäevaks loetakse esimest nelipühi päeva pärast Kristuse surma. Sellest jutustab Apostlite tegude raamatu 2. päätükk. Vaimustavas jutluses kuulutas Peetrus ristilöödud ja ülestõusnud Kristusest kui Messiasest. Kui rahvahulk selle pääle kahtlevalt küsis: „Mis peame meie tegema?“ — siis vastas Peetrus: „Parandage meelt ja igaüks teie seast lasku end ristida Jeesuse Kristuse nime pääle pattude andeksandmiseks, siis saate teie Püha Vaimu

annet!“ (Ap. t. 2, 38). Apostl. tegude raamatu (2, 41) järel lasksid sel päeval ligi 3000 inimest end ristida ja asutasid ristikoguduse. Algristikoguduse liikmed „jäid alati apostlite õpetusse, osadusse, ja leivamurdmisse ning palvetesse“ (Ap. t. 2, 42). „Kõik, kes uskusid, olid üheskoos ja kõik, mis neil oli, oli neil ühes.“ (Ap. t. 2, 44).

Usk oli algristikoguduses niivõrd võimsaks jõuks, et see põhjaliku pöörde inimeste ellu tõi. Esimesed kristlased jagasid isegi oma varanduse eneste vahel ja olid abiks üksteisele. Kristuse peatse tulemise lootus kantud kristlikust armastuse vaimust, vabastas esimesi ristiinimesi maiste huvide kütkeist. Esiotsa oli see ainuüksi usk Kristusesse kui Messiasesse, mis neid juutidest eraldas. „Ristiinimesteks“ hakati neid alles hiljem nimetama. Esiteks hüüti neid „naatsareetlasteks“. Omavahel kutsusid nad endid aga jüngriteks, vendadeks ja pühadeks. Kui kristlaste arv kasvas, keelas Jeruusalema suur kohus jutlustamise Kristusest. Apostlid, kes keelust ei hoolinud, langetasid karistuse alla. Varsti andis algristikogudus esimese veretunnistaja Tehvanuse keda juudid kividega surnuks viskasid (Ap. t. 7). Sellele järgneb Jeruusalema koguduse tagakiusamine.

Kuningas Herodes Agrippa laskis surmata apostel Jakobuse—Johannese venna ja hiljem Jakobuse—Jeesuse venna. 70. a. p. Kr. hävitati Jeruusalema Rooma sõjavägede poolt ja juudid pillati laiali. Sellega lõppes kristlaste tagakiusamine juutide poolt.

Ristikoguduse tagakiusamine aitas kaasa ristiusu levinemiseks. Pärast Tehvanuse surma ja koguduse tagakiusamist põgenesid paljud kristlased Jeruusalemast ja asutasid paljudes kohtades kogudusi.

4. Apostel Paulus

Kõige päält leidis ristiusk poolehoidjaid juutide keskel. Jeesuse jüngrid, kes eesotsas Peetrusega esimesteks ristiusu kandjateks said, olid kõik juudarahva liikmed. Tekkis n. n. juudakristlik vool, mis nõudis, et kõik, kes ristiusku astuvad, enne seda juudausu kombed vastu võtma peavad. See vool ähvardas ristiusu arenemist ja edasitungimist seisma panna. Juudakristluse kütketest vabastas ristiusu apostel Paulus, keda õigusega paganate apostliks nimetatakse.

Paulus on sündinud Tarsuse linnas Kiliikia maal, Väike-Aasias. Tema nimi oli kuni pöörmiseni Saulus. Esimest korda kuuleme temast Tehvanuse märtrisurma kirjelduses (Ap. t. 7). Sauluse vanemad olid variseeride soost. Nende soov oli oma pojast saada rabi, sellepärast andsid nad talle Jerusalema variseeride koolis hariduse. Nii sai ta kõrgema juuda hariduse osaliseks. Tarsuses oli ta aga ka kreeka haridusega kokku puutunud ja varakult kreeka keele omandanud. See asjaolu hõlbustas talle hiljem misjonitööd kreeka keelt kõneleva Rooma riigi piirkonnas. Kui tõsine variseer võitles Saulus kõigest jõust ristiusu liikumise vastu. Ta oli inimene, kes oma asjale täie hingega andus. Teda iseloomustas terav mõistus, sügav tundeelu ja tugev tahtejõud.

Kristlaste tagakiusamise mõttega läheb Paulus Tamaskusse. Kuid Tamaskuse teel sünnib põhjalik pööre tema elus. Nägemuse mõjul saab Saulus Kristuse poolehoidjaks. Saulusest saab Paulus. Sama äge ja väsimatu, kui ta oli kristlaste tagakiusamises, on ta ümberpöörmisest saadik ristiusu levitajana ja koguduse korraldajana.

Paulus valib oma tööpõlluks paganad. Tema mõjul saab ristiusk rahvusvaheliseks, ta ei pea olema ainult juudarahva eesõiguseks, nagu arvasid juudakristlased. Paulus on esimene ja kõige suurem ristiusu misjonär. Tema misjonitöö toetuspunktiks oli Antiokia linn Väike-Aasias. Siit võtab ta ette kolm misjoni teekonda.

Esimene misjoni reis oli Väike-Aasias, kus ta terve rea kogudusi asutas.

Teisel reisil jõuab ta Euroopasse, peatub Vilippi linnas, Tessaloonikas, Korintuses ja Ateenas kuulutades ristiusku ja asutades kogudusi.

Kolmandal reisil käib Paulus jälle Väike-Aasia kogudusi vaatamas ning läheb viimaks Euroopasse, Makedooniasse ja Korintusesse jätkama oma tööd.

59. a. nelipühiks viis Paulus oma koguduste armuandeid Jerusalema emakogudusele. Jerusalemas sattus ta juutide viha alla, kes teda surmata tahtsid, süüdistades teda templi teotamises. Rooma politsei päästis teda hädahohust. Ta võeti kinni ja hoiti Cäsarea linnas kaks aastat vangis. Toetudes oma Rooma kodaniku õigustele, nõudis ta keisri otsust enese saatuse kohta. Tema nõudmine täideti ja ta saadeti Rooma. Siin elas ta politsei valve all

kaks aastat ja kuulutas evangeelumi. Arvatavasti suri ta märtrina keiser Neero tagakiusamiste ajal.

Pauluse tähtsus on pääasjalikult kolmesugune, ta on:

- 1) esimene kiriku õpetuse (doogma) ning usuteaduse (teoloogia) rajaja;
- 2) ristiusu tooja kõigile rahvastele (juudakristlased tahtsid ristiusku muuta juudausu lahuks);
- 3) kõige suurem koguduste asutaja ja korraldaja (organisaator).

5. Koguduse elu

Vana ristikoguduse jumalateenistus arenes juudausu eeskujul. Jumalateenistus seisis koos palvest (ka laulust), kirjalugemisest ja vaimulikkudest kõnedest (jutlustest) mitmesugusel kujul (1. Kor. 14).

Pühakirjas oli alguses ainult Vana-Testament. Varsti hakati selle kõrval tarvitama ka apostlite kirju. Hiljem tekkis Uus-Testament. Jumalateenistust peeti hommikuti. Ohtuti peeti söömaaegu:

- 1) armastuse söömaaega (agape), millest koguduse liikmed üheskoos osa võtsid ja kus jõukamad vaestega toitu jagasid. Sellele järgnes
- 2) püha-õhtu söömaaeg.

Alguses peeti jumalateenistusi igapäev. Kui kogudused suureks kasvasid, hakati üks kord nädalas koos käima ja nimelt nädala esimesel päeval (pähapäeval). Nädala esimest päeva nimetati Issanda päevaks. See oli Issanda ülestõusmise ja Püha Vaimu väljavalamise (ristikoguduse sündimise) päev.

Jumalateenistuse pidamise paigaks oli algristikogudusele esiteks Jerusalema tempel. Kui ristiinimesi taga kiusama hakati, pidasid nad jumalateenistust ja söömaaega eramajades. Paganate keskel tekkivad kogudused käisid alguses koos eramajades. Koguduste kasvamisega tuli tarvidus erimajasid ehitada jumalateenistusteks. Neid majasid nimetati kreeka keeli: küriakee s.t. „Issanda koda“. „Küriakee'st“ on tulnud meie jumalakoja nimetus „kirik“.

Esimesel ristikogudusel puudus kindel õpetus. Tema kandjaks oli vaga elu ühenduses Kristuse peatse tuleku ootusega. Jumala riigi mõte ja venna armastus olid alusteks, millele tugenes algristikogudus.

Esimeses koguduses etendasid juhtivat osa apostlid. Nende kõrval olid koguduse juhtideks koguduse ülevaatajad, eestseisjad ehk vanemad. (1. Tessal. 5, 12; Room. 12, 8; Jak. 5, 14).

Vanemaid nimetati kreeka keeles „presbüüteroi“. Sellest tuleb sõna „preester“, mis tähendab „vanemat“. Vanemat nimetati ka piiskopiks (episkopos)—ülevaatajaks. Selle nimega hakati hiljem hüüdma kõrgemaid koguduse ülemaid. Alguses oli koguduste korraldus presbüteriaalne — s. o. koguduse eesotsas seisis vanematekogu (kollegium). Vanematele abiks säeti sisse hoolekandjate diaconite amet vaeste ning haigete eest hoolekandmiseks.

Vaimulikku seisust sõna otsekoheses mõttes ei olnud. Jutlustamise õigus oli igal koguduse liikmel. Jutlustajad jagunesid kolme liiki: 1) apostlid (misjonärid); 2) prohvetid, kes evangeeliumi prohvetlikul viisil kuulutasid; 3) õpetajad, kes seda mõistusele arusaadaval kujul pakkusid.

6. Kristlaste tagakiusamised

1. Jeruusalema linna hävitamisega 70. a. p. Kr. roomlaste poolt murti lõpulikult Iisraeli rahva iseseisvus. Ristikogudusel ei tulnud enam tagakiusamist juudarahva poolt, ta oli ise tagakiusatavaks rahvaks saanud.

Kuid sellega ei lõppenud kristlaste tagakiusamised. Rooma riigis, kus asusid ristikogudused, tuli sagedasti ette kristlaste tagakiusamist. Esimene tõsine tagakiusamine oli Rooma keisri Nero ajal. 18. juulil 65. a. p. Kr. puhkes Rooma linnas tulekahi lahti, mis kestis 9 päeva ja suure osa linnast hävitas. Rahvas süüdistas süütamises keiser Neerot. Rahva meelepaha enesest eemale juhtimiseks veeretati Neero süü kristlaste päale, keda paganad nende usu pärast nii kui nii vihkasid. Keiser Nero laskis vangistada kristlasi ja neid kõige metsikumal kombel karistada. Verejanulise Nero käsul löödi kristlasi risti, heideti koortele söödaks, seoti linna tänavatel postide külge, kaeti pigi ja tõrvaga ning süüdati põlema. Keiser sõitis tollas elavatest tõrvikutest valgustatud tänavatel.

2. Nii kaua kui Rooma valitsus kristlastes nägi ainult üht juudausu lahku, võisid nad enam-vähem rahu elada, sest neid kaitsesid juutidele antud eesõigused. Juutide kohta maksis Rooma riigis Cäsarist saadik usuvabadus.

Neid ei sunnitud Rooma jumalatele ega keisrile ohverdama. Selle eest puudusid neil aga mõned Rooma kodaniku õigused, nagu riigiametite pidamise ja väe teenistuse õigus.

Kui aga ristiusus ära tunti iseseisvat ja rippumatut usku, tulid paratamata kokkupõrked kristlaste ja riigivõimu vahel. Augustusest saadik pidi iga Rooma kodanik (väljaarvatud juudid) keisrile jumalikku au andma. Kes seda tegemast tõrkus, loeti poliitiliseks kurjategijaks majesteedi auhaavamises ja usuteotajaks. Kristlased aga ei tunnistanud nähtavaid jumalaid ega kujusid, ega võinud ka keisrile jumalikku au anda. Selles nägid roomlased jumalaeitamist.

3. 112. aastal andis Bitüünia ja Pontuse asevalitseja Pliinius Noorem, Väike-Aasias aru keiser Trajanusele (98—117), kirjeldas kristlaste levinemist oma valitsuse piirkonnas ja küsis juhtnööre, kuidas kristlastega edaspidi talitada. Keiser Trajanus vastas: Ei ole võimalik üldist normi üles säada. Kristlasi ei tule üles otsida. Antakse aga neid üles ja tehakse nende süü kindlaks, siis tuleb neid karistada. Kahetsejatele tuleb armu anda. Ilma allkirjata sisseantud süüdistused tulevad tähele panemata jätta. Trajanuse käsukiri tahab olla leplik ja salliv. Kuid sellega on kristlased põhimõttelikult riiklikkudeks kurjategijateks tunnistanud, keda surma nuhtlusega karistati. Sellega olid kristlased linnupriiks kuulutatud. Igaüks võis neid üles anda ja kohtu alla saata.

4. Keiser Markus Aureelius (161—180) oli Stoa mõtteteaduse poolehoidjana aateline mees. Ta nägi kristlaste meelekindluses pimedat kangekaelsust ja vastuhakkamist riigisäadustele. Tema valitsuse ajal leidsid paiguti aset kristlaste tagakiusamised (näit. Lõuna-Gallias).

5. Keiser Septimius Seveerus (185—211) keelas ristiusku (ka juudausku) astumise ära. Mitmes provintsis, iseäranis Aafrikas olid kristlaste metsikud tagakiusamised.

6. Esimene plaanikindel üleriiklik kristlaste tagakiusamine oli keiser Deetsiuse (249—251) ajal. Keiser nägi ristiusus hädaohtu riigile, mis kujutas enesest „riiki riigis“. Deetsius andis käsukirja (250. a.), millega kõigilt kristlastelt nõuti riigijumalatele ohverdamist. Säeti sisse erilised ametnikud, kes pidid valvama selle käsu täitmise üle. Tõrkujaid karistati ja piinati kõige metsikumal kombel. Paljud kristlased salgasid oma usu, kuid paljud jäid usta-

vaks ristiusule ja surid veretunnistajatena. Ususalgajad jagunesid mitmesse liiki: 1) sacrificati — need, kes riigijumalatele ohverdasid; 2) thurificati — kes viirukit suitsetasid; 3) libellatici — kes altkäemaksu abil enesele ohverdamise tunnistuse said, kuid ometi ei ohverdanud.

Päale Deetsiuse surma jätkas tagakiusamist keiser **Valeriaanus**.

7. Viimane vali tagakiusamine oli keiser **Diokletiaanuse** (284—305) valitsuse ajal. Tagakiusamine algas kiriku lõhkumisega Nikomeedias. Anti käsukiri, mille järele kõik ristiusu kirikud maatasa pidid tehtama ja pühakirja raamatud ära põletatama.

Kristlastele pandi süüks tulekahju Nikomeedia keiserlikus lossis, mässuliikumisi Siirias ja Kapadookias. Ristiusu koguduste eestseisjad võeti vangi ja sunniti paganausu kombe järele ohverdama. Varsti nõuti sedasama kõigilt kristlastelt. Tõrkujad surid piinarikkalt. Galeerius jätkas idapoolses riigis tagakiusamist, nägi aga varsti, et võimata on väevõimuga ristiusku hävitada.

7. Ignaatsius

Ristikoguduse tagakiusamise ajal surid paljud kristlased oma usu eest. Tagakiusamine tabas kõige päält kiriku juhtivaid tegelasi. Keiser Trajaanuse ajal oli üheks silmapaistvamaks koguduse juhiks Antiookia piiskop Ignaatsius. Ignaatsius sattus Rooma valitsuse viha alla. Ta viidi ahelates Rooma ja heideti kiskjate elajate ette. Ignaatsiusest on järele jäänud mitu kirja. Need on tähtsad mälestusmärgid ristikoguduse algajast. Piiskop Ignaatsius on nad kirjutanud oma surmateekonnal Antiookiast Rooma. Oma kirjades manitseb Ignaatsius kristlasi korda pidama kogudustes. Ta rõhutab piiskopiameti tähtsust koguduses ja ütleb: „Ärge midagi piiskopita tehke; kuulge piiskopit, kui Kristust ja vanematekogu kui apostleid“.

Rooma kristlastele kirjutas Ignaatsius, et nad temale mitte armu ei paluks. Ta ütleb: „Ma suren häämeelega Jumala eest, sellepärast ärge takistage mind. Laske mind kiskjate elajate saagiks saada, et ma nii Jumala juure tuleksin. Ma olen Jumala nisuiva ja mind peab kiskjate loomade hammaste all purustatama, et mind kui puhast kristuse leiba leitaks. Ülendav on maailmale hukka minna,

et Jumalas elule tõusta. Tõsine sündimine seisab mul ees. Minu armastus kaduvate asjade vastu on risti löödud, minus ei ole enam maailma ihade tuld“.

Kui Ignaatsius Rooma jõudis, olid Rooma ristikoguduse liikmed talle sadamasse vastu tulnud. Teda saatvad sõjamehed viisid ta kiirelt ära. Järgmisel päeval visati ta kiskjate loomade ette, kes teda silmapilk surmasid.

Ignaatsiuse isikus näeme missuguse kangelasmelega täitis ristiusk oma ustavaid sulaseid.

8. Usukaitsjad (apologeetid)

Ristikogudusel ei tulnud end kaitsta üksinda riigi valitsuse surve ja tagakiusamise vastu, vaid ta pidi kaitsma end ka paganausu ja mõtteteaduse vastu. Paganausu kirjanikud ja mõtteteadlased püüdsid näidata, et ristiusk ekslikul alusel põhjeneb. Nendele astusid vastu mitmed ristiusu kirjanikud ja kirikuisad, keda sellepärast usukaitsjateks (apologeetideks) nimetatakse.

Usukaitsjad katsusid tagasi tõrjuda paganluse päälkäimist kristlastele ja tõendada, et ristiusk on ainuke õige mõtteteadus. Kõrvu säädes ristiusu ja paganausu mõtte-teadust ja kõlblust näitasid, et ristiusk kõrgemal seisab. Selle juures tarvitavad usukaitsjad vana paganausu mõtte-teaduse mõisteid ja võitlusvõtteid, et omi tõendusi ja seletusi paganausu mõtteteaduse vaimust läbiimbunud lugejaskonnale arusaadavaks ja ustavaks teha. Nii viisi tekkisid esimesed usuteadlikud tööd, mille sihiks oli põhjendada ristiusku, kuid mis väliselt üles olid ehitatud sellel ajal valitseva paganausu ilmavaate välistele kujudele ja vormidele.

Usukaitsjate kaitsekirjade sisuks oli hõrilikult: 1) ristiusu teatud etteheidete tagasitõrjumine; 2) ristiusu tõelisuse tunnistus; 3) vastuvajelus paganausule ja mõtteteadusele.

Esimestest usukaitsjatest olid tähtsamad: Quadratus Aristides, Justinus Märter, Tatianus, Melito, Klaudius Apollinaris Miltiades, Athenagoras, Theophilus.

9. Sisemised lahkpüüded ja võitlus nende vastu

I.

Ristikoguduse kasvamisega hakkasid ristiusku varitsemata sisemised hädaohud. Kristlaste ridadesse oli astunud

palju niisuguseid, kes oma endise paganausu või juudiusu vaadetest ja arusaamistest mõndagi alal hoidsid ja ristiusuga ühendasid. Sellel pinnal tekkis mitu voolu, millega noorel ristikogudusel tõsiselt võidelda tuli.

Sarnastest vooludest nimetame: a) gnostitsismi, b) manihhäismi, c) ebionitismi. Kõige mõjuvamaks ja laiaulatuslikumaks nendest oli gnostitsism, mis laiali lagunes II. aastasajal p. Kr.

A. Gnostitsism

Gnostitsim ehk gnoosise (tunnetus, äratundmine) õpetus tahtis inimesele lunastust tuua selle läbi, et inimene pidi tõe, s. t. maailma tekkimise saladuste tundmisele jõudma. Usu asemele pidi astuma gnoosis (tunnetus, äratundmine), Kristuse lunastamise asemele, mis kättesaadav igale inimesele, pidi tulema gnoosis, mis kättesaadav ainult üksikutele arenenutele.

Gnostitsism tegi tegemist pääsjalikult kahe küsimusega: 1) kuidas tuli kurjus maailma, s. t. kuidas võis täiuse Jumal luua puuduliku ilma? 2) kuidas vabaneb inimene kurjast?

Gnostitsismis eneses oli mitu voolu, kuid üldiselt võib nende küsimuste vastamist kokku võtta järgmiselt:

- a) Jumal — kõige täiuse algallikas — kes on igavene, ligipääsmatu ja tundmatu, elab väljaspool seda maailma.
- b) Jumala kõrval on olemas aine (materria), mis on samuti igavene, kui Jumal. Aine on kurjuse algallikas, kellega häduse ja puhtuse Jumal mingisugusesse ühendusse ei astu.
- c) Jumalast lähevad välja vaimlised olevused — aioonid, samuti kui päikesest kiired. Mida kaugemale lähevad nad Jumalast, seda vähemaks muutub nende täius. Üks sarnastest kaugematest aioonidest puutub mingisugusel teel kokku ainega (materriaga) ja loob sellega kokku puutudes maailma (kosmose) ja saab niiviisi maailma meistriks (demiurgos). Maailma loomine sünnib seega jumaliku olevuse ja aine ühinemisest.
- d) Samuti kui maailm, seisab iga inimene koos jumalikest olevusest ja ainest (materriast). Jumalik osa inimeses püüab ainelisest osast vabaneda. See vabanemine sünnib ühe kõrgema aiooni abil, kes õpetab, et inimese hinge päritolu on Jumalast. See lunastaja aioon on Kristus (Logos — Sõna), kes ilmunud on varjuihus, mitte loomuliku inimese näol.
- e) Inimese kõlbliline ülesanne seisab vaimu vabastamises aine kütkeist. See vabanemine võib sündida ainult gnoosise abil.

B. Manihhäism

Manihhäism oli segausk tekkinud Rooma riigi ida provintsidest Mani ehk Manes (sünd. 216, † 276 või 277) tahtis Zarathustra õpetust ühes Paabeli usuga liita ristiusuga ühiseks võimsaks ilma-

usuks. Manihhäismi tähtsamad õpetuse alused olid järgmised: Igavest ajast on olemas häduse (valguse) riik ja kurjuse (pimeduse) riik. Nende vahel pääsis lahti võitlus, milles osa valgust ainega ühendati. Sellest valmistasid demonid maailma ja inimese. Selle valguse vabastamine aineksest on maailma ja inimese eesmärk. Tuli Jeesus kui valguse riigi saadik ja õpetas inimest, kuidas vabaneda pimeduse võimusest. Jeesuse järeltulijaks on Mane, kui tema enese poolt töötatud trööstija (parakleet).

Manihhäism nõuab oma täielikkudelt poolehoidjailt lahtiülemist elu maitsemisest ja tööst. Manihhäism lagunes laiali Euroopas, Aasias ja Aafrikas ja kadus VII. aastasajal. Keskajal ärkas ta uuesti elule.

C. Ebionitism

Vana juudakristluse järeltulijaks oli ebionitism, mis keiser Hadriaanuse ajal usulahuna ristikogudusest eraldus. Ebioniidid nõudsid Moosese sääduse maksvaks tunnistamist ristikoguduses. Nii-suguse vaate võidulöpääsmine oleks takistanud ristiusu arenemist ilmausuks.

II.

Ristikogudus nägi õigusega gnostitsismis, manihhäismis ja ka ebionitismis eksiõpetusi ja astus võitlusse nende vastu.

Irenäus kirjutas esimese põhjaliku vastuse gnostitsismi liikumise vastu, kus ta apostlikku ristiusku gnostitsismi valeõpetuse vastu kaitses. Kuid Irenäuse juures on märgata kreeka mõtteteaduse mõju.

Ristiusu usuteaduse arendamiseks saatis palju korda Aleksandria teoloogiline (usuteadlik) kool, mille asutajaks oli Klemens († 220 p. Kr.) ja tähtsamaks edustajaks Origenes (sünd. 185. a.). Origenese päätöö „Periarhoon“ („algpõhjustest“) on esimene katse ristiusu põhiõpetusi teaduslikult kokku võtta. See on esimene ristiusu dogmaatika ehk õpetuste kogu.

10. Kiriku õpetus

Välised kui ka sisemised hädaohud sundisid ristikogudusi enesekaitse abinõusid tarvitusele võtma. Nii välistele päaletungijatele kui sisemistele vaenlastele oli tarvis vastu säada kindlad ristiusu alused, mis tõsist ristiusku teistest ja valeõpetustest eraldama pidid.

Selles mõttes olid kiriku tekkimisel ja arenemisel suure tähtsusega mitmed asjaolud:

1. Kõige päält etendas suurt osa suusõnaline õpetus (traditsioon), mida apostlitest alates ristikoguduses suusõnal edasi kanti. Suusõnaline õpetus oli tähtsaks usuallikaks pühakirja kõrval.

2. Teisel aastasajal p. Kr. hakkas välja kujunema Uue-Testamendi kaanon. Uue-Testamendi raamatud olid kirjutatud küll varem, kuid algristikogudus, kus Kristuse peatse tuleku lootus nii elav oli, ei tunnud tarvidust nende kogumiseks.

Pauluse kirjad on kirjutatud 52—64.aastate vahel p.Kr. Markuse evang. umbes 60—65. a., Matheuse evang. umbes 70. a., Luuka evang. u. 70—75. a., Johannese evang. 90—120. a. p. Kr.

Neljanda aastasaja lõpuks on õhtumaal Uue-Testamendi kaanon vastu võetud ja mõjule pääsnud, hommikumaal osa alles kaheksanda aastasaja lõpuks p. Kr.

3. Areneb välja kiriku ühtluse mõte. Ristikogudus hakkab eneses nägema kirikut, mille ülesanne üleilmlikuks saada (ekkleesia katolikee, s. t. üleilmlikku kirikut) ja mis tugeneb piiskopite poolt edasi kantud apostlite õpetusele.

Kirikuisa Irenäus ütles: „Kus on kirik, sääl on ka Jumala vaim“ Kiriku ühtluse mõtte tähtsast kandjaist olid veel kiriku isad Tertullianus ja Cyprianus Viimane õpetas: „Kes end piiskopist lahti ütleb, lahkub kirikust ja kaotab sellega lootuse õndsaks saada“. Juba Ignaatsius rõhutas piiskopi tähtsust kirikus.

Piiskopi amet saab kiriku ühtluse mõtte kandjaks. Tagakiusamiste ajal etendasid piiskopid ristikoguduse eestvõitlejatena silmapaistvat osa, mille tõttu nendest lugupidamine koguduses kasvas, nii et nad varsti valitsejateks ja peaaegu piiramata võimuga juhtijateks muutusid.

4. Tekib usutunnistus. Tarvidus selle järele oli uute koguduse liigete vastuvõtmisel ristimise juures. See usutunnistus oli olemas juba teisel aastasajal. Ta arenes välja ristimissümboolist, mida ristikoguduses juba varakult tarvitati.

Seda nimetati apostlikuks usutunnistuseks, mis tema apostlikku päritolu tähendama peab. Apostlik usutunnistus sai oma praeguse kuju alles V. aastasajal. Hommikumaa kirikus pole teda üldse tarvitusel, sääl on tema asemel Niikea usutunnistus.

11. Kiriku korraldus

1. Kiriku välises korras ja korralduses sünnivad võrreldes algristikogudusega teisel aastasajal juba mõned

põhjalikud muudatused. Hakatakse vahet tegema harilikude koguduse liigete ja koguduse ametikandjate vahel. Tekib vaimulik seisus, kelle ainuõiguseks jumalasõna kuulutamine saab.

Enne seda oli üldine preestriamet, s. t. iga koguduse liige võis koguduses jumalasõna kuulutada.

Koguduse ametikandjad jagunevad piiskopiteks, presbüüteriteks, diakoniteks jne. Esimese aastasaja lõpuni oli presbüteriaalne kiriku korraldus üldiselt maksev, mis selles seisus, et koguduse juhtimine oli vanemate (presbüüterite) kogu käes. Üks presbüüteritest valiti eluaegseks vanematekogu eesistujaks. Sellest ametist arenes välja piiskopiseisus.

Presbüüteritekogu asemele astub ajajooksul ainuvõimuga piiskop.

Piiskopis nähti Kristuse asemikku ja apostlite järeltulijat. Piiskopi ametisse õnnistamisega pidi kaasas käima Püha Vaimu edasiandmine apostlitelt piiskopitele kui apostlite annete päriajatele. Piiskopeid peeti ristiusu õpetuse õigeteks edasikandjateks. Kõiki õnnistamisi kui Vaimu edasiandmist toimetasi piiskopid või nende asemikud.

Piiskopid ei olnud kõik ühesuguse mõjuga. Provintsi päälinna koguduse piiskopit nimetati metropoliidiks. Iseäraliku tähtsuse omandasi Antiookia, Aleksandria ja Rooma piiskopid. Põhimõtteliselt olid aga kõik piiskopid.

Teise aastasaja lõpul hakati pidama ka sinodeid.

2. Algristikoguduses peeti kahesuguseid jumalateenistusi: hommikusi ja õhtuseid. Kolmanda aastasaja lõpuks hakkavad õhtused armastuse söömaajad kaduma. Pühaõhtu söömaaega hakatakse üheskoos pääjumalateenistusega pidama. Nii seisab jumalateenistus kahest pääosast koos: 1) laul, kirjalugemine, jutlus ja palve, 2) pühaõhtu söömaaeg. Esimesest osast võisid osa võtta kõik, ka paganad, teise osa algul võisid jumalateenistusele jääda ainult ristitud kristlased.

Abielu sõlmiti kas juuda kombe või Rooma riigi sääduste järele. Teisel aastasajal saab kombeks, et abiellunud end kiriku eestseisjale esitaksid. Hiljem sai kombeks preesterlik õnnistamine ja armulauajagamine.

12. Kirik ja kõlblus

Algristikoguduses oli ristiusk sedavõrd mõõduandvaks iga koguduse liikme kohta, et see täielikult inimese

tegevust valitses. Koguduse kasvamisega lõdvenes usuline jõud. Ka kõlbliselt ei seisnud suur osa koguduse liikmeid enam esimese ristikoguduse kõrgusel, kes ilmast pea täiesti eraldus. Vana katoliku kirik hakkab ilmaga kompromissi (kokkulepet) otsima.

Evangeeliumis nähti vabaduse ja armastuse uut säädust, mille täitmine usuga ühes pidi käima. Peeti tarvilikuks armastuse- ja häätegeusid, mis ilmsiks tulid inimlikumas ümberkäimises orjadega, vaeste ja haigete eest hoolitsemises jne. Tagakiusamiste ajal surid paljud märtritena.

Vana paganausu mõtteteaduse ja gnostitsismi mõjul hakkas maad võtma mõte lihasuretamise tarvidusest (asketism). Gnostitsism õpetas ju näit., et ihu kui mateeria on kurjusest pärit. Ka Paulus ja mitmed kirikuisad õpetasid, et ihn on hinge vangikoda.

Montanus (umbes 150 p. Kr.) nõudis valju ennastsalgavat eluviisi. Ta keelas teise abielu, pidas tarvilikuks paastumist ja märtrisurma otsimist. Montanusel oli järelkäijaid kuni III. aastasajani Kirik tõrjus montanismi enesest välja kui liialdava voolu.

Lihasuretamise mõttest kasvas välja mungakõlblus. Hakati auasjaks pidama loomulikkude tungide kitsendamist. Paastumises, ihupiinamises ja ohverdumises hakati nägema kõlblist tegu, mis inimesele õndsust tõi.

C. Kreeka-Rooma riigi kirik

13. Konstantin Suur ja tema järeltulijad

1. Rooma keiser Kantsantin Suur († 337) lepitask Rooma riigivõimu ristiusuga.

Konstantini isa Konstantsius Chlorus, õhtumaa valitseja, oli ristiusu vastu sõbralik. Isa truuduse kindlustuseks pantvangina keiser Diokletiaanuse ja Galeeriuse juures viibides, õppis noor Konstantin kristlaste tagakiusamise koledusi tundma ja vihkama. Kristlaste truudus äratas temas lugupidamist ja aukartust nende vastu.

Konstantsius Chloruse surma järele valisid leegionid Britannias Konstantini keisriks (306. a.). Galeerius tunnistask teda õhtumaa valitsejaks (cäsariks). Konstantini mõju kasvas õhtumaal. Rooma riigi valitsejate keskel

puhkes lahti võitlus keisri krooni pärast. Konstantin võitles ühenduses Litsiiniusega „vägivallavalitseja“ Makseutsiuse vastu, kelle asukohaks Room oli. Konstantin marssis oma sõjaväega Rooma pääle — Makseutsiuse vastu. Konstantini sõjaväes oli rohkesti kristlasi. Enne otsustavat lahingut lubas ta neile ristimärgi kilbile asetada. Tiberi jõel pörkasid vastaste väed kokku (27. oktoobril 312. a.). Konstantin võitis.

Hiljem jutustanud Konstantin piiskop Euseebiussele Cäsareast, et ta olevat otsustava lahingu eesel päeval pääle löünat näinud allaveereva päikese kohal heledat risti, mida ümbritsenud kreekekeelsed sõnad — „tuuto niika“ — s. t. „sellega võida“. Järgmisel ööl olevat Onnistegija unes talle käskinud järele teha taevas nähtud märki ja seda kaitsemärgiks võtta kokkupuutumisel vaenlasega. Euseebiusse sõnade järele olevat Konstantin lasknud selle märgi sõjalippudele asetada, mida kanti väeosade eel.

Pääle võidu andis Konstantin ühes oma liitlastega Mailandis käskkirja, millega kristlased riigisteiste kodanikkudega nii usuliselt kui poliitiliselt ühevääriliseks tunnistatakse. See ristikogudusele tähtis käskiri—Mailandi edikt — anti **313. a.**

Varsti tekkisid lahkuminekul Konstantini ja tema senise liitlase Litsiiniuse vahel, mis sõjalise kokkupõrkeni viis. Võitjaks jäi Konstantin, kes seega Rooma ilmariigi ainuvalitsejaks sai (325. a.).

Konstantin tegi lõpu ristiusu tagakiusamisele ja aitas kaasa tema arenemisele ja levinemisele. Ta lõi kristlastele eesõigustatud seisukorra jagades nendele tähtsamaid ameteid riigis.

Vaatamata oma ristiusu sõbralikkusele, astus Konstantin ristiusku alles surmavoodil (337. a.).

2. Konstantini poeg Konstantsius (353—361) andis käsu paganausu templite sulgumiseks ja keelas surmanuhtluse karistuse all ebajumalatele ohverdamise. Need valjud määrused andsid tõuke paganausulistele uuesti pöördumiseks. Paganausuliste mõjul püüdis keiser Julianus Taganeja veel viimast katset teha ristiusu mahasurumiseks.

Ta nõudis jälle paganausu kommete täitmist riigikodanikelt. Paganausu mõju tõstmiseks katsus ta teda uuendada. Ta katsus mitmel teel kristlaste mõju vähendada, võttes neilt Konstantini poolt antud eesõigused.

Juliaanuse äkiline surm (32-aastasena) kõrvaldas kristlaste viimase vaenlase Rooma keisri troonilt. Pärastised keisrid olid kõik ristiusulised.

14. Kirikutülid

Ristuslik oli võitjaks jäänud. Tal ei olnud enam karta välist hädaohtu. Kuid väliste hädaohtude möödumisel tõstsid pead sisemised hädaohud mitmesuguste kirikutülide näol, mis kiriku ühtlusele kardetavaks ähvardasid saada.

1. Õpetuslikud võitlused Kristuse isiku ümber

Aleksandria presbüüter Aarius õpetas: On olemas ainus Jumal. Jumala Poeg (Kristus) on loodud ei millestki Isatahtmise läbi. Ta (Kristus) on loodud küll enne maailma algust, kuid ei ole ometi igavene oma tekkimise poolest. Ta on ilma patuta, kuid mitte oma loomu poolest, vaid vaba tahtmise ja enesemääramise tõttu on ta tõstetud Jumala Pojaks.

Selle vastu õpetas sama Aleksandria linna piiskop Aleksander: Jumala Poeg on Jumalast Isast sündinud igavesest ajast.

Piiskop Aleksander kutsus kokku Egiptuse sinodi, kus Aarius kirikust välja heideti.

Kuid Aariusel oli rohkesti poolehoidjaid. Tekkisid ägedad kokkupõrked kahe erakonna vahel.

Keiser Konstantin, saades 323 a. Rooma riigi ainuvalitsejaks, nägi kirikutülides hädaohtu ristiusule. Ta tahtis rahu kirikusse tagasi tuua ja kutsus seisukorra lahendamiseks kokku esimese riigisinodi (kontsiiliumi) Niikea linna 325. a. p. Kr.

Niikea riigisinodile ilmus 318 piiskoppi, nendest 6 õhtumaalt. Sinod avati suure pidulikkusega. Avamisest võttis osa ka keiser ise. Aariuse õpetuse tähtsamaks vastuvaidlejaks oli Aleksandria diakoon Athanaasius, suur usumecs ja arenenud mõistusega osav kõnemees. Athanaasiuse eestvõitlemisel ja keiser Konstantini soovil, keda hoovi-piiskop Cordova oskas Athanaasiuse poole võita, tunnistas riigisinod Aariuse õpetuse valeõpetuseks.

Niikea sinod võttis vastu usutunnistuse, milles rõhutatakse, et Poeg on Isast sündinud ja ühesugune olemine Isaga (mitte loodud, nagu Aarius õpetas). Aarius ja tema poolehoidjad pandi kiriku vande alla.

Niikea usutunnistus käib järgmiselt: „Meie usume ainu Jumala, Isa, taeva ja maa, kõige nähtavate ja nägemata asjade Looja sisse. — Ja ainsa Issanda Jeesuse Kristuse, Jumala ainusündinud Poja sisse, kes Isast on sündinud enne kõike maailma aega: Jumal Jumalast, Valgus valgusest, tõsine Jumal tõsisest Jumalast, sündinud, ei mitte loodud, Isaga ühesugust olemist, kelle läbi kõik on loodud, kes inimeste pärast ja meie õndsuseks taevast on tulnud ja lihaks saanud Püha Vaimu läbi neitsist Maarjast, ja inimeseks saanud, ka meie eest risti löödud Pontsiuse Pilatuse all, kannatanud ja maha maetud, ja kolmandal päeval jälle üles tõusnud kirjade järele, ja on üles läinud taeva, ja istub Isa paremal käel ja tuleb jälle auga kohut mõistma elavate ja surnute pääle, kelle riigile otsa ei tule.—Ja Issanda Püha Vaimu sisse, kes elavaks teeb, keda Isa ja Pojaga ühes kummardatakse ja austatakse, kes prohvetite läbi on rääkinud. — Ja üht ainsat püha kristlikku, apostlikku kogudust. — Meie tunnistame üht ristimist andeksandmiseks, ja ootame surnute ülestõusmist ja tuleva ilma elu.“

Kui selgus, et Hommikumaal Aariuse poolehoidjatel enamus oli ja Niikea riigisinodi otsuste täideviimine raskeks muutus, läks keiser Konstantin Aariuse poole üle. Aariuse mõjuvam vastane Athanaasius tagandati piiskopi kohalt, kuhu ta Aleksandri asemele saanud oli, ja saadeti keisri käsul Trieri linna.

Aariuse pidulikku tagasitulekut ja austavat vastuvõtmist takistas tema surm (336. a.). Aariuse õpetus jäi Ida-Rooma riigis mõneks ajaks valitsema, kuigi vähe muudetud kujul.

Keiser Theodoosius aitas Niikea usutunnistuse jälle võidule. Ta kutsus kokku Konstantinoopoli linna (381. a.) teise riigisinodi, mis Niikea usutunnistuse omaks võttis. Sellega lõppesid tülid Aariuse õpetuse pärast.

Konstantinoopoli riigisinodist jäi kirikus lõpulikult maksma õpetus Kolmainisusest.

Vaielusi tekitas ka küsimus, kuidas on Kristuse isikus ühendatavad Jumalik ja inimlik olemine. Küsimus lahendati lõpulikult Chalcedoni riigisinodil (451. a.), kus ühineti seisukohaga, et Kristus on „tõsine Jumal ja tõsine inimene“ — nii jumalik kui vaimlik loomus on Kristuses puhtal ja segamata kujul olemas.

2. Vaielused Pelaagiuse õpetuse pärast

1. Briti munk Pelaagius ja tema mõtteosaline Caelestius õpetasid: 1) Aadama patulangemise läbi ei ole inimsoos surmatud häduse idud. Inimene võib ka ilma evangeeliumi abita patust hoiduda. 2) Kuid siiski aitab

inimese õndsakssaamiseks kaasa Jumala arm, mis ilmunud on sääduses ja Kristuse õpetuses ning eeskujus.

2. Pelaagiusele astus vastu Augustinus. Augustinus on kõige tähtsam vana katoliku kirikuisa.

Aurelius Augustinus (354—430) sündis Tagaste linnas Põhja-Aafrikas. Tema isa Petriitsius oli paganausku, kes alles elu lõpul ristiusu vastu võttis, ema Monnika aga kristlane. Augustinus oli sügav tundeinimene, ühtlasi aga ka tugeva mõistusega. Õppides noormehena Karthaago kõrgemas kõnekunsti koolis, andus Augustinus kergemeelselt suurlinna elumõnudele, ei kaotanud aga selle juures silmist kõrgemaid sihte. Suur usuline huvi viis teda manihäismi usulahu liikmeks, kelleks ta 9 aastaks jäi. Kuid ta ei leidnud sääl hingele rahuldust. Selle järele oli ta kõnekunsti õpetajaks Mailandi linnas. Siin kaldus ta uusplatonismi mõteteaduse poole, ilma et see teda aga kehvast sidunud oleks. Seda suuremat mõju avaldas tema pääle piiskop Ambroosius oma väimukate jutlustega.

Augustiinuse pöörmine sündis iseäralikul viisil. Nagu ta ise jutustas, on tema juure Mailandi lähedale suvemajja tulnud tema sõber, kes talle Egüptuse mungast Antooniusest kõnelenud. Jutustus avaldanud sügava mulje Augustiinuse pääle. Ta ei saanud pisaraid hoida, mõeldes enese viletsuse pääle.

Korraga kuulis ta naabrimajast poisikese häält: „Võta, loe!“ Augustinus nägi selles otsekui taeva käsku, võttis kätte apostli kirjad, lõi lahti. Ta silm jäi peatama Room. r. 13. päätüki 13. salmi juures, kust ta luges: „Ei mitte prassimises ega liigjoomises, ei mitte abielu teotamises ega kiimaluses, ei mitte riius ega kadeduses, vaid katke end Issanda Jeesuse Kristusega ja ärge kandke oma liha eest hoolt, nõnda et himud sellest tõusevad.“

Need sõnad mõjusid nõnda, et ta silmapilkselt otsustas ristiusku astuda. Selle otsuse järele asus rahulik tunne tema hinge. 387. a. laskis ta end piiskop Ambroosiusel ristida. 391. a. valiti ta presbüüteriks, 395. a. Hippo-Regiuse piiskopiks. Sellesse ametisse jäi ta surmani (430. a.).

Augustinus on pääle Pauluse kõige tähtsam kuhu kiriku ajaloos. Ta andis väimlise aluse katoliku kiriku edaspidisele arenemisele. Ta kirjutas hulk kirjatöid. Oma tähtsama õpetusega — lunastusest — esines ta väieluses

Pelaagiusega. Pelaagiusele säadis Augustiinus vastukaaluks järgmise õpetuse:

Aadama patulangemisest saadik lasub inimsoo pääl põlvest põlve pärandatav pärispatt, mis inimesele võimatuks teeb hädusele pöördma oma enese jõust. Loomulik inimene võib ainult halba soovida, tema on süüdlane enne kui ta midagi süüväärilist ise korda on jõudnud saata. Inimese pöörmine ja õndsakssaamine oleneb ainult Jumalast, kes ühe osa inimesi õndsakssaamiseks ära valinud on, teine osa peab aga paratamata hukka minema. Iga inimese saatus, kas õndsus või hukatus, on seega Jumalast ette määratud.

Augustiinus käsitles ka kirikuküsimust. Tema õpetuse järele kutsutakse kirik enesest nähtavat Jumala riiki. Sellepärast peab ta valitsema ilmaliku riigi üle, mis saatanast pärit. Augustiinuse õpetusele kirikust toetasid end paavstid oma võimupüüetes.

Augustiinuse mõtted lunastuse ja pärispatu õpetuse kohta ei pääsnud katoliku kirikus ometi puhtal kujul maksvusele. Kirik võtab omaks „poolpelagiaanilise“ seisukoha, mis tunnistab: 1) et Aadama patulangemise läbi ei ole inimese kõlbline jõud surmatud, küll aga nõrgestatud; 2) inimesel on olemas küll kõlbline vaba tahtmine, kuid sellegipärast on tema õndsuseks tarvilik Jumala arm, mis ilmub jutluses ja sakramentides.

See poolpelagiaaniline vaade (semipelagianism) pääsis kirikus maksvusele Augustiinuse õpetuse nime all.

Katoliku kirik tõstis Augustiinuse pühade hulka. Ta on tähtsam kujud katoliku kirikus.

15. Kirikuelu kujunemine riigi kaitse all

1. Kiriku riigikirikuks saamisega sündis kirikuelus rohkesti muudatusi. Kirik omandas terve rea õigusi. Riik kindlustas kirikule rikkaliku toetuse, kinkides talle maid ja varandusi, mis olid endiste paganausu templite päralt. Säeti sisse piiskoplikud kohtud, mis tähtsat osa riigielus etendasid. Kuid teisest küljest sai kirik riigist rippuvaks. Keisril oli suur mõju piiskopite määramisel. Ta kutsus kokku riigisnõudid, kiriku kõrgema säädusandliku kogu. Tema kinnitas ametisse piiskopid ja andis sellest avalikult teada.

2. Ristikoguduse liigete arvu suurekskasvamisega lõdvenes kõlbline ja usuline elu. See asjaolu sundis paljud nõudlikumaid kristlasi seltskonnast eralduma ja Jumala meelepäralisele elule pühendumata. Tekkis mungaseisus.

Mungaseisuse rajajaks oli Antoonius (250—350), Koomast Egiptusemaalt. Evangeeliumi sõna öeldud rikkale noormehele: „Müü ära, mis sul on, ning jaga seda vaestele“, mõjus niivõrd temasse, et ta oma varanduse vaestele jagas ja kõrbe üksindusse elama asus. Ta sai varsti kuulsaks oma pühaduse poolest, ja paljud kogusid tema juure.

Pachomius asutas 322. a. Niiluse jõe ääres Tabeniisis esimese kloostrit. Ta andis oma kloostrit munkadele kindlad määrused.

Õhtumaal sai kloostritlu algatajaks Benediktus —Nursiost. Ta rajas Neapeli lähedal Monte-Kassiino kloostrit (529. a.). Benediktuse poolt Monte-Kassiino kloostritile antud määrused said mungaelu juhtnõõrideks ka teistes hiljem asutatud kloostrites õhtumaal. Mungaseisusse astumise eel käis prooviaasta. Munga vanne nõudis, et munk peab lahti ütleva varandusest, perekonnaelust ja isiklikust tahtmisest. Iga munk pidi andma seega 1) vaesuse, 2) kasinuse ja 3) sõnakuulmise töötuse.

Kloostritid said varsti võimsaks teguriks kirikus. Nad olid tarvilikuks vastukaaluks kirikus maadvõtvale pääliskaudsusele. Kloostrit hakati varsti pühamaks pidama kui kirikut. Kirik päästis oma seisukorra kahekordse kõlbluse õpetusega. Kirik seletas, et kloostrit kõlblus ei ole kõigile sunduslik, ta on tarvilik ainult neile, kes enam soovivad teha kui ristiinimese kohus nõuab. Pääsis maksvusele vaade, et inimene võib rohkem häid tegusid teha (palvetades, paastudes, armuannetega, kasinusega jne.) kui tema hingeõndsuseks tarvis. Hakati arvama, et nendest häätөгudest võib koguda tagavara, millest ka patused osa saada võivad. Siit arenes hiljem välja väärnähtus, mis usupuha stuse paratamatuks tegi.

II. Keskaeg

16. Esimesed paavstid

Rooma piiskopid omandasid ajajooksul kirikus juhtiva seisukoha. Selleks aitas kaasa Rooma linn oma poliitilise ja kultuurilise mõjuga. Kuid suurt osa etendas ka asjaolu, et Rooma piiskopite hulgas oli terve rida osavaid mehi, kes oskasid Rooma piiskopile võita esimese koha teiste piiskopite kõrval ja niiviisi välja arendada paavsti võimu. Esimeseks paavstiks tuleb pidada Leo I. Suurt (440 — 461). Leo vääriliseks järeltulijaks oli Gregoorius I. Suur (590—604). Gregoorius I. Suur võitis katoliku kirikule uusi maaalaseid juure. Tema ajal läks korda ristiusku pöördma angelsaksisid (Suur-Britaania). Ka mujal levines tema mõju. Gregoorius I. avaldas suurt mõju jumalateenistuse ja kirikuõpetuse kujunemisele. Ta õpetas, et pühaõhtusöömaaeg kujutab enesest Kristuse korduvat vereta ohverdamist (missa). Samuti hakkas tema mõjul kirikus maksma vaade puhastustulest, kuhu läksid pärast surma patused. Puhastustule piina võis aga hingepalvetega, mille eest kirikule maksta tuli, lühendada ja kergendada.

Paavst Stefaanus II. (752—757) ajal pandi alus n. n. „Kirikuriigile“. Merovingide kuningas Pipin võitis langobardide käest Ravenna maaala, kinkis paavstile ning pani sellega aluse „kirikuriigile“. („Pipini kingitus“).

17. Karl Suur ja tema järeltulijad

1. VIII. aastasaja teisel poolel ja IX. aastasaja algul (768—814) etendas ajaloos tähtsat osa frankide kuningas Karl Suur.

Karl Suur toetas paavst Leo III. võitluses vastasparteiga ja aitas teda paavsti troonile tagasi, kust ta

vastaste eest põgenema oli pidanud. Vastutasuks selle eest kroonis Leo III. Karl Suure keisriks. Kroonimine sündis Roomas, kus rahvas teda kui Rooma keisrit ter-
vitas. Karl Suur edendas misjonitööd, eriti friiside, sak-
side ja slaavlaste keskel. Ta hoolitses ka hariduse levi-
nemise eest asutades õuekooli ja kogudes enese üm-
ber teadlasi (nendest oli silmapaistvam Alcuin). Tema
ajast on pärit esimesed saksakeelse kirjanduse mälestised
(Meie Isa, usutunnistuse tõlge jne.). Karl Suur püüdis
igate viisi paavsti võimu tõsta, kuid ta vaatas paavsti
kui enese hoolealuse pääle, kes temast ära rippuv.

Karl Suur avaldas mõju ka kirikuõpetuste kujunemi-
sele. Pildi tülide puhul mõistis ta hukka mõlemad äärmused.

2. Pärast Karl Suure surma hakkas keisri võim
langema. Seda kasutasid paavstid, et riigi mõju alt end
vabastada. Ilmaliku võimu alt vabastamise püüde teosta-
miseks tekkisid IX. aastasajal n. n. Vale-Isidori dekrea-
taalid — need olid võltsitud dokumendid, millega tõen-
dada taheti, et piiskopid ei ole ärarippuvad ilmalikkudest
vürstidest, vaid ainult paavstist.

18. Gregorius VII.

1. Kümnendal aastasajal oli kombeks saanud n. n.
simonii — s. o. kirikumaade ja vaimuliku kohtade müük
ilmalikkude valitsejate poolt. See tõi kaasa enesega kõlb-
lise languse. Clugery kloostriis tõusis vool, mis võitlust
algas nende pahede vastu ja enese sihiks seadis kiriku
vabastamise ilmaliku valitsuse mõju alt ning paavsti
võimu tõstmise. Sellest ringist tuli paavst Gregorius VII.

2. Gregorius VII. (tema endine nimi oli: Hildebrand)
sündis lihtsa rahva lapsena Toskaanas. Varakult sattus
ta kloostriisse Roomas. Oppis hiljem Saksamaal ja läks
uesti tagasi kloostriisse. Ta omandas varsti suure mõju
kirikuelus ja juhtis kirikupoliitikat juba enese eelkäijate
paavstide ajal. Paavsti troonile saades püüdis Gregorius
VII. paavsti võimu ülemale tipule aidata. Katoliku kiriku
edaspidisel kujunemisel etendas tähtsat osa Gregooriuse
poolt maksma pandud 1) preestrite abielu keeld, 2) simonii
ära kaotamine.

Preestrite abielu keelus nägi Gregorius VII. tähtsat
tuge paavsti võimu kindlustamisel ja vaimulikkude vabas-
tamisel ilmaliku valitsuse mõju alt. Abielu keeld maksis

seni ainult kõrgemate vaimulikkude kohta. Abielludes said preestrid kergesti rippuvateks neid ümbritsevatest oludest ega olnud alati küllalt sõnakuulelikkudeks tööriistadeks paavsti käes.

See paavsti määrus leidis vastuseismist iseäranis Saksamaal, kuid Gregoorius VII. oskas uuesti oma tahtmise läbi suruda ähvardades vandega abielulisi preestrid ja kirikuliikmeid, kes neilt sakramentisid vastu võtavad. Nii lõi Gregoorius VII. vaimulikust seisusest enesele sõnakuuleliku abiväe oma sihtide teenistusse.

Samutitagajärjekalt võitles Gregoorius VII. kiriku ülevõimu eest ilmaliku võimu vastu. Tal läks korda maksma panna seadust, (1075. a.), millegn vaimulikele ära keelatakse ametikohta vastu võtta ilmalikelt valitsejailt. Eksijaid selle seaduse vastu ootas vande alla panek. Gregoorius VII. arvates on paavst kiriku ja kõikide riikide ülem, kelle sõna peavad kuulma isegi keisrid.

Paavsti võimupüüded viisid teda paratamata kokkupõrgetele ilmaliku võimuga. Keiser Heinrich IV. ei leppinud paavsti võimupüüetega. Ta jagas endiselt vaimulikkudele kohti, sest sellest sai ta suuri sissetulekuid. Iga kohasaaja pidi maksma suuri summasid. Gregoorius VII. ähvardas keisrit kirikuvandega ja troonilt tagandamisega. Kuid Heinrich IV. kuulutas Vormsi sinodil 1076 paavsti ametist tagandatuks. Selle järel pani Gregoorius VII. Heinrich IV. vande alla, kuulutas ta troonilt ära tõugatuks ja vabastas tema alamaid truuduse vandest.

Saksa vürstid ei olnud keisri võimu taganemisega nõus ja nõudsid, et Heinrich IV. aasta jooksul end vandest vabastaks, vastasel korral ähvardades uut keisrit valida.

Heinrich IV. andis järele. Ta tõttas ühes naise ja lapsega talvisel ajal paavsti juure, keda ta Kanossas kohtas. 1077. a. jaanuari kuul seisis Heinrich IV. kolm päeva hommikust õhtuni külma käes Kanossa lossi hoovis kui patukahetseja, kuni viimaks paavst ta vandest vabastas, ilma et tagasi oleks võtnud troonilt tagandamist.

Heinrich IV. poliitilised vastased ei tunnud halastust ja valisid keisriks Rudolphi. Gregoorius VII. kinnitas mõne aja pärast valiku ja pani uuesti vande alla Heinrich IV., kes vana viisi piiskopi amateid jagama hakkas. Heinrich IV. kuulutas nüüd uuesti paavsti ametist tagandatuks ja laskis paavstiks valida Ravenna pääpiiskopi Viberti (Klemens III.)

Lahtipuhkenud võitluses Rudolphi ja Heinrichi vahel jäi võitjaks viimane. Paavst kroonis Heinrich IV. keisriks. Normanni hertsog tuli oma väega Gregoorius VII. appi ja rüüstas Rooma linna. Et mitte rahva viha kätte sattuda, läks Gregoorius ühes normannidega ja suri Salernos 25. mail 1085. Surmavoodil andis ta andeks oma vastastele isegi Heinrich IV. Tema viimasteks sõnadeks olevat olnud: „Ma armastasin õigust ja vihkasin ülekohtu, selle pärast suren paos“. (Dilexi iustitiam et odi iniquitatem; propterea morior in exilio).

Tüli kiriku ja riigi vahel jätkus veel pärast Gregoorius VII. ja Heinrich IV. surma Paavst Calixtus II. ja keiser Heinrich V. ajal sündis kokkuleppe Vormsi konkordaadiga (1122.), mille järele keisrile jäi piiskopite valimise kinnitamise õigus Saksamaal, mujal kaotas ta selle täielikult.

19. Innocentius III.

Paavst Innocentius III. (1198—1216) jätkas Gregoorius VII. võimupüüdeid. Tema võrdles paavsti ja keisrit päikese ning kuuga. Samuti kui kuu oma valguse päikeselt saab, nii saab keiser oma võimu ja hiilguse paavstilt, kes on Jumala asemikuks maa pääl, eksimatu ja ilma patuta

Innocentius III. oli osav poliitikamees, kes oskas kõiki asjaolusid oma huvides ja sihtide saavutamiseks edukalt ära kasutada. Nii oskas ta Saksamaa troonitülide tõttu asja nii juhtida, et üks võistlevatest pooltest (Otto IV.) vastutasuks paavsti toetusele end Vormsi konkordaadi õigustest lahti ütles, ja teine (Friedrich II.) need lubadused riigiseaduseks tunnistas.

Samuti oskas Innocentius III. Prantsuse kuninga abielu asju oma huvides ära kasutada. Ka Inglismaal saavutas ta tagajärgi asju nõnda juhtides, et kuningas Maata Johan ainult paavsti vasallinna troonile pääsis.

Paavsti Innocentiuse määratust mõjust ja võimust andis selge tunnistuse neljas üldine lateraan sinod 1215. a. Sellest sinodist võtsid osa kuningad, vürstid, 412 piiskoppi, 800 abti, Jeruusalema ja Konstantinoopoli patriarkide edustajad. Sinodi päevakorra tähtsamad punktid olid: kiriku reform, pühamaa äravõitmise küsimus, usulahkude

kaotamine. Ka õpetuslikud küsimused olid päevakorras. Altari sakramendi ainete, leiva ja viina muutmine Kristuse ihuks ja vereks tunnistati seaduseks. Seati sisse sunduslik kõrvapiht ning vaimulik kohus. Kõik, mis paavst sindile esitas, võeti vastu. Innocentius III. näis olevat tõelik kiriku ja riikide ainuvalitseja.

20. Ristisõjad

Paavsti võimu tugevnemine tõi enesega kaasa kiriku piirkonna laiendamise mõtte. Pühaltmaalt tulid usurändadajad ja kaebasid islami metsikuse ja vägivalda üle.

Paavst Urbanus II. (1089 — 1099) eestvõttel, kes Clermonti sinodil sütitava kõnega esines, otsustati ristisõjad. Üldse võeti ette kaheksa ristisõda, mille otsekoheks eesmärgiks oli—Jeruusalema äravõitmine ühes Kristuse hauaga. See eesmärk jäi kättesaamata, hoolimata miljonilistest inimohvritest. Ristisõdade otsekoheks tagajärjeks oli :

1) Kiriku, varanduste suurenemine ristisõitjate rohekearvulistest kingitustest.

2) Kiriku, eriti paavsti mõju kasvamine esialgu, sest tal oli korda läinud ühendada tervet õhtumaad ühise asja ümber.

3) Kaubanduse arenemine ja linnade kasvamine.

4) Ristisõdade äpardumine vähendas lõpuks kiriku mõju.

5) Kokkupuutumine võõraste rahvastega äratas vaimulist huvi.

6) Kõlbluse langemine ja ebausku kommete levimine.

21. Ristiusu levinemine

1. Kolmandal aastasajal tungis ristiusk sõjavangide kaudu gootide juure. Esimeseks piiskopiks gootide keskel oli Wulfila (341—383). Tema mõju oli suur. Kuni Donau jõeni ulatas tema misjoni töö. Ta tõlkis piibli gooti keelde ja lõi sellega alguse ristiusu arenemisele Ida-Cermaani rahvaste juures.

2. Frankide kuningas Chlodewech (481—571) abiellus ühe ristiusulise kuninga tütreaga ja astus ristiusku, avades sellega ristiusule tee oma riigis.

3. Ristiusk tungisvarakult ka Briti maale, juba IV. aastasajal. Iiri maale tõi ristiusu Patricius (430). Schotimaa apostlik sai iirlane Kolumbus (560). Paganlised angelsaksid võitis ristiusele lõpulikult paavst Gregorius VII.

4. Saksamaa ristiuku pöörjaks sai Bonifaatsius (endine nimi Wyntrith) (680—751). 722. a. pühitses paavst Bonifaatsiuse Saksamaa piiskopiks. 732. a. tõstis paavst Gregorius VII. teda pääpiiskopiks. Bonifaatsius võitis Saksamaa ristiusele ja viis paavsti mõju alla, ühtlasi löi ta Saksamaa kirikukorralduse.

5. Põhjamaade „apostlik“ sai munk Ansgar (801—865), kelle tegevuskeskkohaks Hamburg oli. Esimeseks ristiusuliseks valitsejaks Rootsimaal oli Olaf Skantkonung (1008), Norramaal aitas ristiusu võidule Olaf Paks ja Taanimaal Knut Suur (XI. aastasajal). Norramaal tungis ristiusk edasi Islandi saarele.

6. Ungaris pääsis ristiusk lõpulikule võidule Stefanus Püha abil (997—1038). Ta surus alla paganausuliste mässu ja sundis rahvast ristiuku väevõimuga vastu võtma. Stefanus asutas piiskopkondi ja tegi korralduse kümnist maksta. Paavst Sylvestes II. nimetas teda iseäraliste teenete eest „apostlikuks kuningaks“ (1000).

7. Venelaste ristijaks sai suurvürst Vladimir Suur (980—1005). Ristiuku vastuvõtmine venelaste juures sündis 988. a.

8. Preisimaa ristiusele võitmiseks olid tegevad piiskop Adalbert (Praagast) ja Bruno, kes mõlemad märtritenä misjoni tööl surid. Edukam oli Poola munga Kristjani tegevus, keda Preisi piiskopiks säeti (1212). Preislaste ümberpöörmiseks tuli pääle Kristjani veel mitukümmend aastat tegev olla.

22. Ristiusk Eestis

1. On teada, et juba IX. aastasajal läänepoolsed rahvad Läänemere ida kaldal asuvate rahvaste pääle tähelepanu pöörasid. Kuid need kokkupuutumised jäid üksikuteks nähtusteks.

XI. aastasajal (1080. a.) teeb Daani kuningas Kanut katset eestlaste maad vallutada eesmärgiga ristiuku makspanna, kuid ilma nähtava tagajärjeta. Hiljem jatkasid taanlased katseid eestlasi ristiusele võita. XII. aastasajal

võitis Taani vaimulikkude korraldusel munk Fulko kolm misjonireisi eestlaste maale. Teda nimetati koguni „eestlaste piiskopiks“. Aga need misjonireisid ei annud tagajärgi.

2. Ristiusk tuli Eestisse sakslaste kaudu. Saksa kaupmehed eksisid tormisel merel ja sattusid Väina- ehk Düüna jõe suhu. See oli 1159, aastal. Nende kaupmeeste kaudu saadi lääne-ilmas teada meie maast ja rahvast.

1186.a. tuli Breemeni pääpiiskopi volitusel Läänemere-maade misjonäriks preester Meinhard. Ta algas misjonitööd liivlaste keskel. Esialgu oli töö edu. Liivlased Ülo ja Viezo laskisid end ristida, nende järle palju teisi. Misjonitöö toetuseks ehitas Meinhard Ükskülasse kindla lossi ja esimese kiriku. A. 1188. nimetas paavst Meinhardi Liivimaa esimeseks piiskopiks, kuuluvusega Breemeni pääpiiskopi alla. Esialgsetest kordaminekutest hoolimata oli Meinhardi misjonitööl vähe edu. Ta tahis Läänemere-mailt lahkuda ja andis oma soovist paavstile teada ühtlasi nõu andes, et misjonitööd edaspidi jätkataks. Paavst (Cölestinus III.) aga ei tahtnud misjonitöö seismapanekust kuuldagi ja käskis Meinhardi oma kohale jääda ning kuulutas välja ristisõja Liivimaa paganate vastu, et neid väevõimuga sundida ristiusku vastu võtma. Meinhard töötas veel kolm aastat Liivimaal. Surm lõpetas tema tegevuse (1196. a.).

3. Meinhardi järeltulijaks sai Berthold (1196—1198). Berthold tuli hääde lootustega liivlaste juure, kuid oli sunnitud varsti põgenema. Ta tuleb tagasi, kuid sõjaväega. Nii astus mõök Jumala sõna asemele. Vaenumõõgaga hakati ristiusu armastuse seemet külvama. Kartusest piiskopi sõjaväe pärast laskisid paljud liivlased end jälle ristida. Varsti tekis aga tüli nende ja sakslaste vahel. Tulist arenes tõsine võitlus Riia kaldal, mis liivlaste kaotusega lõppes. Võitluse hoos sattus Berthold liivlaste kätte, kes teda surmasid. Pärast seda loodi rahu-seisukord, nii et sõjavägi maaltki lahkus. Aga pea otsustasid liivlased end täielikult vabastada ristiusust ja kavatsid kõik preestrid ära tappa.

4. Kolmandaks Liivimaa piiskopiks määrati Albert von Buxhövdén (teda nimetati ka Apeldern). 1200. a. kevadel jõudis Albert 23 laevaga püha Maarja lipu all

Väina jõe suhu. Liivimaast pidi saama Maarjale pühendatud maa.

Albert asutas oma tegevuse toetuspunktiks a. 1201 Riia linna. Juhuslikkude ristosõitjate abil ei lootnud Albert Maarjamaad vallutada. Selleks asutas ta „Mõõgavendade ordo“. Kõige päält algas Albert liivlaste allaheitmist. Sõda liivlastega kestis tervelt 8 aastat. Viimaks rauges vastu-panijate jõud. Võimata oli raudriides meeste vastu kauem võidelda. Nüüd heitis Albert ka ätlased oma alamaiks. Lätlased olid liivlastega ja eestlastega vaenujalal ja nad vaatasid sakslaste kui oma sõprade pääle. Lätlased võtsid ristiusu vastu. Albert tarvitas misjonitöös ka rahva seast võrsunud abilisi.

Olid liivlased ja lätlased võidetud, algas eestlaste allaheitmine. Eestlaste vallutamine osutus aga raskemaks kui „mõõgavennad“ teda arvata võisid. Tervelt 16 aastat kestis Eesti vabadussõda (1208—1224). Tähtsamaks silmapilguks selles sõjas oli P a a l a (Navesti) l a h i n g 1217. a. Siin oli suur osa eestlastest ühinenud otsustavaks võitluseks oma rahvavanema Lembitu juhatusel. Sakslased jäid võitjateks. Lembitu langes võitluses. Kui mannermaa eestlased alla olid heidetud, tuli sakslastel veel jõudu kokku võtta s a a r l a s t e vastuhakkamise mahasurumiseks (1227), mis sakslaste võiduga lõppes.

Nii ulatas piiskop Alberti võim pea üle kogu Eesti, ainult põhjapoolne osa eestlaste maast oli Taani ülemvalitsuse all. A. 1219 asutas Taani kuningas Waldemar Eesti kantsi Lindanisa asemele linna. Seda kutsuti Taani linnaks—T a l l i n n a k s. Taanlased jäid Põhja-Eesti valitsejateks kuni 1347. aastani.

4. Ristiusu tulekuga kadus rahva vabadus. Katolikusk pakkus rahva hingele vähe. Laiades rahvahulkades elasid edasi paganausu kombes. Nendes oli seotud mälestus kaotatud vabaduse põlvest. Pääle Maarjamaa äravõitmist saatis paavst oma saadiku Moodena piiskopi Willemi meie maa olusid uurima. Ta soovitas võitjatele rahva koormat mitte raskemaks teha, kui ta kanda suutis. Kuid seda ei pannud võimukandjad tähele. Algas kurb pimeduse ajajärk eesti rahva ajaloo.

23. Katoliku kiriku sisemine elu keskajal

1. Keskaja katoliku kirikus valitses tung kindlate õpetuslausete (doogmade) välja kujundamise järele. Late-

raansinodil 1215 tõsteti doogmaks õpetus, et armulaua leib ja viin muutuvad preestri õnnistamise tõttu tõsiseks Kristuse ihuks ja vereks (transsubstantsiatsiooni õpetus). Teadlasi, kes enese ülesandeks seadsid doogmade sisu mõistuse abil tõendada—nimetati skolastikuteks, ja nende aega skolaastika ajajärguks. Tähtsamad skolastikud olid: Anselmus, Petrus Lombardus, Thomas Aquino, Abälardus, Duns Scotus jne. Katoliku kiriku silmapaistvam skolastik Thomas Aquino põhjendas teaduslikult katoliku kiriku ja paavsti võimu püüdeid ja kombeid.

Nii õpetas ta, et pattudeandeksandmise kirjadest (päästekirjadest) võivad kasu saada ka puhastustules viibijad surnud. Öndsate häade tegude ülejäägist olevat paavstil õigus osa saada lasta patuseid, muidugi maksu eest. Paavsti ilmalikke võimupüüdeid põhjendas ta sellega, et inimese lõppsiht olevat öndsakssaamine. Öndsust saavat ainult üleloomulikkude abinõudega, mille tarvitamine ainult kätte vaimulikkudele kätte saadav. Paavst olevat vaimulikkude pää, sellega on ta kõige võimsam isik maa pääl.

2. Katoliku kiriku võimu kasvamisega ja levimisega kaotas usuline elavus. Usulise elu uuendamise ja värskendamise otstarbel tekkisid mitmesugused ordod. (Näit.: sistertsenlaste ordo, vaimulikud rüütliordod, frantziskaanlaste ordo, dominikaanlaste ordo jne.). Ordod aitasid palju kaasa usulise huvi tõstmiseks ja ligimese armastuse arendamiseks.

24. Kiriku lõhe

Ida ja Lääne kiriku vahel oli mitmeid lahkuminekuid. Ida kirik koosnes Kreeka kultuuri järeltulijatest. Lääne kirik kerkis aga Rooma kultuuri pärandustele. Lahkuminekud said ajajooksul paratamatuks. Väliseks tõukeks lahkuminekuks sai paavst Leo IX. poolt Konstantinoopoli saadetud saatkonna ülesastumine 15. juulil 1054, kes Sofia kiriku altarile vandekirja Konstantinoopoli patriarhi Michaeli vastu panid pääle selle, kui Michael tõrkus vastu võtmast paavsti nimel iseteadlikult ja väljakutsuvalt end üleval pidavat ja patriarhi õigust ida kiriku ülemjuhi kohale eitavat saatkonda. Michael pani Rooma saatkonna vande alla. Sellega tekkis Rooma ja Kreeka vahel lõpulik lahkuminek.

25. Paavsti võimu langemine

1. Pääle Innocentius III. võimu hiilgetippu hakkas paavsti mõju vähenema, mis arenes paavsti võimu silmnähtava langemiseni. Paavsti tähtsamaks toetajaks oli seni Saksa ja Rooma riigi keisrivõim. Viimase kokkuvarisemisega kadus ka paavsti mõjukam tugi. Paavst pörkas kokku Prantsuse ja Inglise valitsejatega. Kokkupõrge paavsti ja ilmaliku võimu vahel tuli maksude pärast. Prantsuse kuningas Philipp IV. Ilus (1295—1314) ja Inglise kuningas Eduard I. (1212—1307) sõdisid üksteisega. Sõjakulude katteks pani Eduard I. ka kiriku maad maksu alla, ilma et selleks paavsti nõusolekut oleks küsinud. Paavst Bonifaatsius VIII. andis välja käsukirja, millega ära keelas ilmalikule valitsusele kirikumaadelt maksusid võtmast, seda ainult paavsti õiguseks tunnistades. Eduard I jättis paavsti käsukirja tähele panemata. Prantsuse kuningas Philipp IV. Ilus sundis kulla ja hõbeda väljaveokeeluga paavsti Prantsusmaa suhtes järele andma, sest Itaalia pangad satustid selle tõttu kitsikusse.

Varsti aga puhkes tüli uuesti lahti. Paavst Bonifaatsius VIII. andis välja käsukirja (bulla) 1302. a., milles paavsti võimu ilmalikust võimust ülemaks tunnistas Philipp IV. Ilus aga laskis paavsti Anagnis vang võtta. Anagni elanikud vabastasid küll paavst Bonifaatsiuse, kuid varsti pääle seda suri ta.

2. Philipp IV. Ilus viis läbi, et paavst Klemens V. Roomast ära tuli ja oma asukohaks Avignoni linna (Lõuna-Prantsusmaal) määras. Sinna jäid ka kuus tema järeltulijat. Paavstide Avignonis viibimise aeg on ühendatud nende võimu langemisega. Seda ajajärku nimetatakse „paavstide Paabeli vangipõlveks“. See kestis paavst Gregoorius XI-ni, kes itaallaste päälekaimisel 1377. a. paavsti asukoha jälle Rooma viis.

26. Vastasliikumised

1 **John Wiclif.** John Wiclif (1324—1384) oli usuteaduse professoriks Oxfordi ülikoolis Inglismaal. Ta kaitses oma loengutes Inglise kuningas Eduard III. paavst Gregoorius VII. vastu, kes nõudis Inglise valitsuselt 33 aasta kestes maksmata jäänud võlga. Ta määrati ka komisjoni

liikmeks, kes paavsti saatkonnaga Inglise valitsuse nimel läbirääkimisi selles küsimuses pidas.

Varsti hakkas Wiclif katoliku kiriku korda ja õpetust arvustama. Ta mõistis hukka preestrite seisuse ilmaliku eluviisi, nõudis ilmaliku võimu vabastamist paavstist ja kiriku varanduse rahva omanduseks tunnistamist. Wiclif astus välja paavsti kõikvõimsuse vastu ja tunnistas usu ja kiriku aluseks ainult püha kirja. Nende vaadete pärast süüdistas Londoni piiskop Wiclifi ketserluses (1376) ja laskis uurimist tema vastu alustada. Paavst Gregoorius XI andis käsu teda vangi võtta, kuid vahepeäl pääsid lahti tülid paavsti tooli pärast ja see käsk jäi teostamata.

Nüüd löi Wiclif end Rooma katoliku kirikust lahku ja hakkas paavsti võimu vastu agaralt võitlema, kirjutades üleskutseid ja välja saates reisijutlustajaid. Paavstivastane liikumine võttis hoogu.

Wiclif asus nüüd piibli tõlkimisele rahva keelde. Ühtlasi avaldas ta kirjatöid katoliku kiriku õpetuse vastu—pihti, päästekirjade müügi, pühajäänuste austamise ja iseäranis sakramendi muutmise õpetuse (transsubstantsiatsiooni) vastu

1381. a. puhkes aga lahti metsik talupoegade mäss, mis isegi kuningakoda ähvardas ja mille ohvriks Canterbury pääpiiskop langes. Wiclifi vastased hakkasid Wiclifi mässu süüdlaseks pidama. Ühel Londoni sinodil mõisteti hukka terve rida Wiclifi õpetuslausetest. Wiclif pidi Oxfordist lahkuma. Ta jäi oma kogudusse Sutterworthi, kus ta sulega võitlust katoliku kiriku vastu jatkas. Ta suri 28. dets. 1384 jumalateenistuse ajal rabandusse.

Konstanzi kantsil (1415) mõistis Wiclifi õpetuse hukka. Wiclif tunnistati ketseriks ja tema surnukeha otsustati hauast välja kaevata ja ära põletada. Otsus viidi täide 1427. a.

2. Johannes Hus. Wiclifi õpetus tungis laiali ja ulatas ka Böömimaale. Siin leidis Johannes Hus sellest äratust, hakkas preestrite ilmalikku eluviisi arvustama ja mõistis selle hukka. Hus heideti kirikust välja.

A. 1412 kuulutas paavst Johannes XXIII päästekirjade müügi, sissetulek sellest määrati ristisõja toetuseks Neapeli vastu. Hus astus oma sütitavates jutlustes selle vastu välja. Ka Praaga ülikool ühines Husiga Paavsti käsu-kiri mõisteti hukka. Liikumise eestvõitlejatest sai kolm

noormeest surma, keda rahvas kui pühasid austas ja keda Hus pidulikult mattis. Hus pandi uuesti vande alla, samuti tema asukoht. Hus ei hoolinud sellest, vaid jutlustas edasi ja õpetas, et mitte terve kirik, vaid Jumalast ette määratud inimeste sugu saab õndsusesse. Selle nägematu kiriku või õndsatekogu pää on Kristus, mitte paavst. Hus kutsuti Konstanzi kirikukogu ette, milleks Sigismund talle oma kaitset töötas. Kuid hoolimata sellest võeti Hus vangi ja toodi kirikukogu ette kui ketser. Kolmekordse ülekuulamise järele avaldas Hus nõusolekut oma õpetust tagasi võtta, kui talle näidatakse mõistuse ja piibli põhjal, et see ketserlik on. Oma sünnipäeval—6. juulil 1415. a.— põletati Hus tuleriidal. Husi surm kutsus välja Böömimaal sügava usulise ja rahvusliku liikumise. Terve rahvas tõusis üles paavsti kiriku vastu. Liikumine kutsus välja isegi verise sõja.

27. Katoliku ajajärk Eestis (1124—1521) (O r d o a e g)

1. Võitlus võimu pärast

Eesti rahvas ja tema naabrid lätlased ja liivlased olid väliselt katoliku kirikule võidetud. Pääle maa allaheitmise tuli „Mõõgavendade ordol“ võitlusi pidada venelastega, daanlastega ja leedulastega, kes Läänemere maid enese valitsuse alla heita püüdsid. Mõõgavennad ja piiskop ei suutnud oma jõuga nendele pääletungimistele vastu panna. Nad hakkasid liitlasi otsima väljast poolt. Nii astusid nad ühendusse „Saksa rüütliordoga“, mis ristisõdade ajal Palestiinas tekkis ja nüüd oma ülesandeks oli säädnud Preisi paganausuliste ristiusule võitmise. Nii võttis „Saksa rüütliordo“ mõõgavendade päranduse enesele üle. Kui nüüd maarahvas alla oli heidetud, tekkisid võitjate keskel omavahelised tülid selle üle, kes on maa peremees.

Kiriku algatusel ja eestvõttel sündis Liivimaa ära võitmine. Kiriku kõrgemaks võimukandjaks oli Riia pääpiiskop. Tema alla kuulusid 4 piiskoppi: Tartu, Lihula, Kuramaa ja Tallinna piiskop. Kiriku pääpiiskop ühes piiskopitega ja teiste vaimulikkudega kinnitasid, et maa peremeheks on kirik (1). Samuti pidas end maa peremeheks Saksa ordo (2). Maa allaheitmisel eten-

dasid otsustavat osa rüütli. Nad arvasid, et nendel on õigus maad valitseda.

Pääle kiriku ja ordo nõudsid maa peremehe õigusi enesele linnad (3). Linnad olid keskajal tähtsateks kaubanduse ja vaimuelu keskkohdadeks arenenud. XIII. aastaja lõpul astusid Riia, Tartu ja Tallinna linnad kuulsale Hansa seltsi liikmeks ja etendasid tähtsat osa.

Varsti tekkis nende kolme seisuse kõrvale n.n. vasallide ehk laenumeeeste (4) seisus, kes maavalitsemisel pea õige suure tähtsuse omandas. Vasallideks nimetati neid, kes ordolt või piiskopitelt maad laenuks (rendile) võtsid. Maa anti laenuks eluks ajaks. Selle eest pidid laenusajaad (vasallid) sõja korral mõõgaga laenuandjale abiks olema. Laenumehed olid nagu täielikud peremehed oma maa üle. Ka laenuks antudmaal asuvad talupidajad kuulusid laenumehedele. Nendest laenumaadest kujunesid hiljem mõisad ja vallad. Laenumeeestest kasvas aga välja mõisnikkude seisus. Ordorüütli kohta maksis samuti kui vaimulikkudegi kohta abielu keeld. Nii ei jäänud neist järeלטujaid. Baltimõisnik kude seisus oli vasallide järeלטulev sugu.

Need neli seisust — vaimulikud, ordo, linnad ja vasallid — olid sagedasti oma vahel tülis ja võitlesid võimu pärast. Juhtivaks võimukandjaks jäi katoliku ajal — ordo. Sellepärast nimetataksegi katoliku aega ka ordo ajaks.

Ordol tuli palju võidelda nii sisemiste kui väliste vaenlaste vastu. Tähtsaks löögiks ordole oli Tannebergi lahingu (1410) kaotus poolakatele. Ordoriigi olemisel ei olnud kõlblist alust. Ta pidi langema. Langemist ei suutnud ära hoida ka viimne ordo õitseage ordomeister Wolter von Plettenbergi ajal, kes oma vahvusega ja julgusega ordohoone kõdunevate sammaste langemist mõneks ajaks pikendas.

2. „Viienda seisuse“ ehk maa pärisrahva olukord

Katoliku usu tuleku järel ei võetud maa pärisrahvalt kõiki vabadusi. Ta oli endiselt oma maa pidaja. Kuid maa eest hakati temalt mõnesuguseid kohustusi töötegemise või „orjuse“ näol nõudma. Kuid aegamööda hakati suurendama, rahva kohustusi nii et nendest välja kasvas täieline orjapõli. Rahva orjastamiseks aitasid iseäranis kaasa laenumehed (vasallid), kes ühes maaga selle elanikudki enese võimusesse said ja rahvale järjest suu-

remaid kohustusi pääle panid. Orjuse ahelad hakkasid iseäranis raskelt rahva pääl lasuma Harju- ja Virumaal, kus terved maakonnad laenumeestele laenuks anti. XIII. aastasaja keskel pandi talupoegade liikumise vabadusele piir, et takistada rõhutuid paremaid isandaid otsimast. Talupoeg seoti maa külge, kust ta lahkuda ega teist asukohta valida ei võinud.

Selle seisukorraga ei võinud maarahvas rahule jääda. Tekkisid rahutused siin-sääl. 1343. a. tõusis suur mäss (Jüri õöl). Rõhututel ei läinud korda end vabastada, vaid nende seisukord muutus koguni raskemaks. Rooma sääduse järele langesid mässulised pärisorjadeks. Algas kõige tumedam ajajärk eestirahva elus. Maarjamaa pärisrahva olukord oli viletsam kui kuskil mujal kristlikus ilmas. Rahva hädakisa ulatas paavsti ja saksa keisri troonini. A. 1230 kirjutas Saksa keiser Friedrich II. Liivimaale ja nõudis, et võimukandjad rahvaga inimlikumalt ümber käiksid ja ühes ristiusu andmisega talt vabadust ei võtaks. Keiser ähvardas ülekohtuseid võimukandjaid ja ütles, et kui nad tema hoiatust tähele ei pane, siis nad „meie ja meie riigi viha enesele veeretavad“. Kuid see hoiatushäääl kostis kui kurtidele kõrvadele, samuti kui paavst Gregoorius IX. nõudmine Moodena Willemi kaudu, et Liivimaa valitsejad nõnda rahvaga ümber käima peaksid, „et elu nende põlves kord mitte kurvemaks ei läheks kui paganapõlves.“ Paavst andis oma saadikule käsu, et ta „mitte kannatama ei pea, kui uusi usulapsi koormatakse, vaid et ta koormajaid kiriku nuhtlusega karistaks“, Kuid sellelgi käsul polnud tegelikku tagajärge. Liivimaa valitsejad tundsid end maa piiramata valitsejatena ja käisid rahvaga metsikult ümber. Arusaadav, et sarnase olukorra juures eestlased katoliku kiriku vastu külmaks jäid. Kuigi rahvas sunnitud oli väliselt ristiusku vastu võtma, püsisid ometi vanad paganausukombed. Nendega oli seotud mälestus kadunud vabadusest. Katoliku usu jumalateenistused, mida ladinakeeles peeti, ei võinud rahva hingele mõju avaldada. Kiriku, iseäranis aga kloostrite kaudu, mida mitmesse kohta üle maa asutati, tungisid ometi Lääne-Euroopa hariduse kiired otsekui läbi varjude meiegi maale. Katoliku ajal puutus meie rahvas kokku näit. uuema ehitusviisiga (lubja põletamine ja teliskivi valmistamine, mida enne ei tuntud), põlluharimisega, nagu Lääne-Euroopas viisiks oli jne. Kloostri koolid edendasid haridust, kuigi rahvale sellest ainult raasukesi langes.

Katoliku võimukandjatest oli meie maal silmapaistvamaks rahva sõbraks Saaremaa piiskop Johannes IV. Kievel (1515—1527). Ta püüdis rahva olukorda parandada ja kiriku kõlblist tasapinda tõsta. Selleks kohustas ta vaimulikke ristiusu tõdesid rahvale emakeeles seletama. Ta nõudis vähemalt Isameie palve, usutunnistuse, 10 käsu ja Maarja palve mõistmist. Neid pidid vaimulikud kirikus rahvale pühapäeviti rahvakeeles tutvustama. J. Kievel kirjutas eestikeelse rooma katekismuse, mis pidi olema käsiraamatuks usutõdede õpetamisel. J. Kieveli „Rooma katekismus“ oli esimene eestikeelne raamat. Ta ilmus 1517. a. Kahjuks pole ta meie ajani alal hoidunud.

28. Uue aja lävel

Katoliku kiriku mõjuvõimu algavast langusest tunnistasid mitmed nähtused kiriku elus, nagu paavsti mõju vähenemine (v. p. 25), uuendusliikumised (v. p. 26) jne. Kuid selle kõrval valmistasid ette uue aja tulekut ka mitmesugused sündmused väljaspool kirikut.

1. Kompassi leidmine (Flavio Gioja — 1310. a.) võimaldas meresõitude arendamist ja maade tundmaõppimist, mis inimkonna silmaringi laiendas. 1492. a. leidis Kolumbus üles Ameerika. 1519—1522. a. sai esimene ümber maakera sõit tõsiasjaks. See sundis taganema endised arvamised maakera kuju kohta ja võimaldas tõendada, et maa on kerakujuline.

2. Kirjanduses ja kunstis tärkas huvi vana Kreeka ja Rooma kujude järele. Sai tõsiasjaks vana vaimuilmal uus aeg (renessans). Sellega tõrjuti kõrvale katoliiklik seisukoht, et usuteadus on ainuke teadus.

3. Saksamaal hakkas mõju avaldama humanistlik vool, mille tähtsamateks edustajateks olid Johann Reuchlin, Desiderius Erasmus ja Ulrich von Hutten. See oli rahvuslik liikumine sügava usulise kandejõuga ja esteetilise värvinguga.

4. Uute mõtete levimiseks aitas kaasa trükikunsti leidmine (J. Gutenberg) 1440. a.

III. Uusaeg

Usupuhastusest meie ajani

29. Martin Lutheri lapsepõli ja arene- mine 1517. aastani

1. Martin Luther sündis Saksamaal Eislebeni linnas 10. novembril 1483. a. Tema vanemad olid talupoja seisusest. Isa oli mäetöoline, kes hoolsa töö tõttu hiljem sulatisahju omanikuks sai. Lutheri vanemad olid usklikud inimesed. Nad kandsid oma laste kasvatuse eest hästi hoolt. „Tõsine ja vali oli elu vanemate kodus“ nii tunnistab M. Luther ise. Esimese hariduse sai Martin Mansfeldi koolis. Selle järele õppis ta ühe aasta Magdeburgi linnakoolis, kust vanemad teda Eisenachi linna kirikukooli saatsid. Eisenachi kool, kus Martin õppis, oli tolle aja keskkool. Siin tuli Martinil aineliste raskustega võidelda. Ta pidi ühes teiste õpilastega sagedasti linnas tänaval laulmisega enesele ülespidamist teenima. Vaga ja rikas proua Ursula Cotta võttis noore Martini enese majja ja pidas teda üleval.

Kaheksateistkümneaastase noormehena astus Martin Luther 1501. a. Erfurt'i ülikooli. Siin õppis ta mõtteteadust, kirjandust, õigusteadust, loodusteadust ja hingeteadust. 1505 omandas ta magistri teadusliku astme. Vanemad tahtsid, et ta õigusteaduses veel end täiendaks ja advokaadiks hakkaks. Kuid ootamata kõigile katkestas M. Luther vanemate kurvastuseks õppimise ülikoolis ja astus mungaks Augustiinuse kloostrisse.

Kloostrissemineku põhjustena mõjusid kaasa mitu asjaolu: 1) Ülikoolis õppis ta tundma piiblräamatut, mis temas usulist huvi äratas. Tema hinges sai elavaks küsimus: „Mis pean ma tegema, et õndsaks saaksin?“

2) 1505. a. suvel käis M. Luther kooli vaheajal kodus vanemate juures. Teel tagasi Erfurti tabas teda linna läheduses kohutav äike.

Surma hirmus andis ta töotuse, et kui eluga pääseb, siis mungaks hakkab.

3) Üliõpilaspõlves oli ta kord raskesti haige, mis teda elu tõsiste küsimuste juure viis. Ka ühe sõbra surm, kes mõrtsuka käe läbi langes, viis teda usuküsimustele lähemale.

2. Kloostriis lootis Luther hingerahu leida. Kuid see lootus ei läinud täide. Ta püüdis korralikult kõiki mungakohustusi täita. Veel enam: ta püüdis rohkem teha kui munga kõlblus nõudis. Hoolega uuris ta pühakirja ja katkus enesepiinamisega Jumalale lähemale jõuda. Ahastuses ja hingepeinas tuli ta mõttele, et Jumal teda hukatusele ette määranud oli (Augustiinuse ettemääramise õpetus). Lutheri vaimu- ja ihujõud näis rauevat. Sääl sai tema kinnitajaks ordo vikaar dr. Staupitz, kes talle meelega tuletas usutunnistuse sõnu pattude andeksandmisest ja näitas, et Kristus on Õnnistegija ja et inimene õndsaks saab usu läbi. Nüüd hakkas ta nende küsimuste üle järele mõtlema ja leidis pühakirjast tõendust sellele, et inimene ise oma hingeõndsust iial ei suuda ära teenida, vaid armust usu läbi Jeesuse Kristuse sisse õndsaks võib saada.

3. Wittenbergi linnas avati uus ülikool. Dr. Staupitzi ettepanekul, kes selle ülikooli usuteaduskonna juhatajaks oli, kutsuti Luther kloostriis Wittenbergi augustiinuse kloostriisse tingimisega, et ta usuteaduse uurimist sääl jätkaks ja ülikoolis loenguid pidama hakkaks. Luther võttis kutse vastu. Õppetöö kõrval hakkas ta ka jutlusi pidama ja sai lugupeetud jutlustajaks. 1511. a. reisis ta ordo ülesandel Rooma. Ühe teise munga saatel kloostriis kloostriisse rännates lähenes munk Luther aukartuse ja lugupidamisega „igavesele linnale“.

Kuid Roomas tabas teda pettumuse tunne. Siin nägi ta palju silmakirjalikkust ja variseeri meelt. Kõlvatu elu, rahaahnus, valskus jne. isegi vaimulikkude juures, jätsid temasse rusuva mulje. Kuid siiski tuli ta Roomast tagasi ustava katoliiklasena.

1512. a. omandas Luther usuteaduse doktori astme. Tema loengud ülikoolis ja jutlused linnakirikus leidsid rohkesti kuulajaid. Oma loengutes ja jutlustes näitas ta, et inimese õndsuseks on tarvilik Jumala arm, usklik andumine Jumalale ja Kristusele kui Lunastajale.

30. Martin Luther saab usupuhastajaks

1. Rooma paavst Leo X., kes toredat elu armastas, tarvitas enese ülevalpidamiseks suuri summasid. Päälegi

oli tal käsil suure Peetri kiriku ehitamine, mis rohkesti raha nõudis. Rahapuuduses kuulutas ta välja üldise päästekirjade müügi pattude andeksandmiseks. Saksamaal rentis päästekirjade müügiõiguse enesele Mainz'i linna pääpiiskop Brandenburgi Albrecht, kes ametisse astumisel suurte võlgade sisse sattus. Ta pidi nimelt paavstile sel puhul piiskopi aunime ja märkide eest suurema summa — 20.000 kuldnat — maksma.

Päästekirjade müügi korraldajaks määras Albrecht munk Johann Tetzeli, kes oma ülesande täitmisel igasugustest viisahuse piiridest üle astus. Ta kutsus rahvast päästekirjade ostmisele ja kinnitas, et päästekiri lepitavat nii elavaid kui surnuid (Ta ütles: „Preester, aadelimees, kaupmees, naine, neitsi ja noormees, kuulge: teie vanemad, teie sõbrad, kes surnud on, hüüavad teie poole puhastustule valudest: päästke meid, üks väike armuand võib meid päästa piinast, ostke meid lahti: Nii pea kui kuld kastis kõliseb, hüppab hing puhastustulest välja“!)

Kui Tetzeli Wittenbergi lähedale Jüterbokki tuli, läksid ka Lutheri pihtilapsed päästekirju ostma. Luther mõistis päästekirjade müügi hukka ja hakkas selle nähtuse vastu jutlustama. Ta pööras toetuse palvega mitme piiskopi poole, kuid asjata. 31. oktoobril 1517. a. lõi Luther selle aja kombe kohaselt Wittenbergi lossikiriku uksele 95 vaidluslauset, milles ta päästekirjade müügi lubamatuks tunnistas ja teadlasi avalikule vaidlusele üles kutsus. Ühtlasi saatis ta ärakirja neist vaidluslausetest pääpiiskop Albrechtile, palvega päästekirjade müüki katkestada.

Keegi ei tulnud Luthriga vaidlema. Ainult Tetzeli säädis Lutheri vaidluslausetele vastu kirjalikud vastuväited. Hiljem astus Lutheri vastu üles ka Jugolstadt'i ülikooli professor Dr. Johann Mair von Eck, kes haavavas toonis kirjutatud märkustega Lutheri vaidluslauseid ümber püüdis lükata. Luther kirjutas nendele väidetele vastuse ja põhjendas lähemalt omi vaidluslauseid.

Lutheri vaidluslused äratasid suurt tähelepanu. Nad levisid paari nädala jooksul üle terve Saksamaa.

2. Paavst Leo X. ei võtnud esialgu Lutheri ülesastumist tõsiselt. Ta tegi augustiinuse ordo ülemale kohuseks „seda inimest taltsutada“. Kuid varsti jõudis paavst otsusele, et siin tegemist oli tõsise vastuhakkajaga. Paavst määras uurimiskomisjoni, kes Lutherile käsu andis 60. päeva

jooksul Rooma tulla aru andma. Kuid Wittenbergi üli-
kooli ja Saksi suurvürst Friedrich Targa eestkostmisel
võeti asja ülekuulamine ette Saksamaal Augsburgi linnas
1518. a. oktoobri kuus. Paavsti saadikuna ilmus sinna kar-
dinaal Kajetaanus, kes nõudis, et Luther oma õpetuse
tagasi võtaks. Kuid Luther ei olnud sellega nõus. Nüüd
sai Kajetaanus vihaseks ja lõpetas läbirääkimised. Pärast
olevat ta Lutheri kohta ütlnud: „Ma ei taha selle metsa-
lisega enam rääkida, tal on sügavad silmad ja pääs on
tal imelikud mõtted“. Luther põgenes salaja Augsburgist.
Kajetaanus nõudis Saksi suurvürstilt, et see põgeneja Roo-
ma läkitaks või vähemalt maalt välja saadaks.

Luther kaebas paavsti otsuse pääle üldisele kiriku-
kogule, mis varsti kokku pidi astuma. Paavst saatis nüüd
oma saadiku Miltizi kaudu Saksi suurvürstile aumärgi, et
viimase poolehoidu võita. Miltitz ja Luther leppisid kokku
nõnda, et Luther lubas paavstile kirja kirjutada, milles ta
oma ülesastumise teravaks tunnistab. Ühtlasi avaldas
Luther nõusolekut piiskopi kohtu ette Saksamaal ilmuda
ja lubas edaspidistest paavstivastastest väljaastumistest
hoiduda, kui ka vastased teda rahule jätavad. Luther
täitis oma lubaduse. Ta kirjutas alandliku kirja paavstile,
kuid jäi kindlasti oma õpetuse juure.

Lutheri vastased ei pidanud aga sõna. Varsti alga-
tas võitluse professor Dr. Eck, kes Lutheri sõbra pro-
fessor Karlstadt'i vaidlusele kutsus. Viimaks kutsus ta
vaidlustest osa võtma ka Lutheri, kes kutse vastu võttis.
See vaidlus peeti Leipzigi linnas 1519. a. Vaidlusi peeti
avalikul koosolekul, kuhu rohkel arvul kuulajaid oli ilmu-
nud. Vaieldi pääasjalikult paavsti võimu küsimuse üle.
Luther näitas, et paavstist tuleb kõrgemaks pidada püha-
kirja. Selle pääle ütles Eck, et ka Hus ja Wiclif ei tunnis-
tanud paavsti võimu, kuid kirikukogu mõistis neid hukka.
Selle pääle vastas Luther, „et ka kirikukogu või
vat eksida“. Nüüd ütles Eck: „Kui sa arvad, et
korrapäraselt kokku kutsutud kirikukogu eksida võib, siis
oled sa minu silmis kui tõlner ja pagan“.

Vaidlused lõppesid, ilma et kumbki pool alla oleks
annud. Mõlemad pidasid end võitjaks. Lutheri ülesas-
tumine jättis aga sügava mulje päältkuulajatesse. Ta võitis
enesele hulga sõpru juure. Nii sai tema poolehoidjaks
ja väsimata kaastööliseks Philipp Melancton (1497

—1560), kes Leipzigi vaidlustest ja ka hiljem usupuhas-
tuse tööst kõige jõuga osavõttis.

3. Luther kirjutas terve rea töid, kus ta usupuhas-
tuse mõtet selgitas. Tähtsamateks töödeks olid: 1) Saksa
kristlikule aadlile kristliku seisuse parandamisest, 2) Kiriku
paabeli vangipõlvest, 3) Ristiinimese vabadusest, 4) Rooma
paavstist, 5) Häätgedest.

4. Vähepääl andis paavst vandekirja, millega ta
Lutheri õpetuse hukka mõistis ja Lutheri kirikuvande alla
pani. Luther kutsus 1520. a. detsembri kuul oma sõbrad
linna väravast välja ja heitis paavsti vandekirja tulle öeldes:
„Et sa Püha Vaimu oled teotanud, siis söögu sind iga-
vene tuli“.

Sellega sündis lõhe Lutheri ja paavsti vahele. Lut-
heri ümber hakkas nüüd koonduma uus kogodus, millest
välja kasvas evangeeliumi lutheriusu kirik.

31. Luther Wormsi riigipäeval

Keiser Karl V., kes hiljuti troonile oli saanud, kut-
sus Wormsi linna riigipäeva kokku. Sää! pidi teiste küsi-
muste kõrval harutusele tulema ka Lutheri asi. Selleks
kutsuti Luther riigipäevale. Keiser Karl V. oli tõsine ka-
toliiklane ja suur paavsti austaja ning valmis Lutheri usu-
puhastuse liikumist maha suruma. Kuid Lutheri sõp-
rade ja toetajate päälekäimisel andis ta enne lõpuliku ot-
suse tegemist Lutherile võimaluse end riigipäeva ees
kaitsta. Küll hoiatati Lutherit riigipäevale minemast. Lut-
her aga olevat hoiatajatele vastanud: „Kui Wormsis oleks
ka nii palju kuradid kui kive katustel, ma läheksin siiski
sinna.“ 1521. a. 16. aprillil jõudis Luther Wormsi. Järg-
misel päeval päale lõunat ilmus ta riigipäeva ette. Julgelt
ja iseteadvalt astus ta koosoleku ruumi. Ühel pingil seisis
virn raamatuid. Temalt küsiti, kas ta need oma töödeks
tunnistab. Luther palus, et raamatute päälkirjad ette loe-
taks. Seda tehti. Nüüd küsiti temalt, kas ta nendest kirja-
töödest mõnda ei tahaks tagasi võtta. Sellele küsimusele
vastuse andmiseks palus ta mõtlemisaega järgmise päe-
vani. Seda lubati. Teisel päeval oli Luther uuesti riigi-
päeva ees ja andis vastuse eelmisel päeval antud küsimu-
sele. Luther vastas kindlate sõnadega, et ta midagi oma
kirjatöödest tagasi ei võta, või olgu ainult siis, kui talle
selgeks tehakse, et ta on pühakirja vastu eksinud. Paavsti

ega kirikukogusid ei pidavat ta eksimatuks. Luther lõpetas oma seletuse sõnadega: „Tagasi võtta ei saa ega taha ma midagi, sest südametunnistuse vastu talitada on kardevat, kahjulik ja raske. Teisiti ei saa ma, siin ma seisan! Jumal aidaku mind! Aamen.“

Kohtualune lahkus saalist. Kui ta õhtul riigipäevalt oma korterisse tuli, hüüdis ta liigutatult oma sõpradele: „Ma olen läbi, ma olen läbi!“ Luther oli tõepoolest läbi tunginud. Ta jäi võitjaks, kuigi riigipäev teda riigivande alla pani ja seega linnupriiks kuulutas. Säädus ei kaitse- nud enam Lutherit.

32. Luther Wartburgis

Teel Wormsist koju laskis Saksi kuurvürst Friedrich Tark Lutheri kinni võtta ja Wartburgi lossi varjule viia. Asi viidi läbi nõnda, nagu oleks röövlid kallale tunginud, kuid tõepoolest olid need sõbrad.

Luther elas Wartburgis „junkur Georgi“ nime all. Siin võis ta rahulikult tööd teha. Ta kirjutas Wartburgis mitu raamatut. Siin tegi ta algust piibli tõlkimisega, ümber pannes Uue Testamendi. Luther oleks võib olla kauemaks Wartburgi jäänud, kui teda lahkuma ei oleks sundinud välised põhjused. Nimelt tekkisid Wittenbergis korratused. Sinna tulid usumäratsejad Zwickaust — Nikolaus Storch ja Markus Thomä, kes ühes Karlstadtiga rahva keskel segadusi sünnitasid. Mure oma koguduse pärast sundis Lutherit maha jätma koduseks saanud Wartburgi lossi. Hoiatuste pääle vaatamata tuli ta Wittenbergi, hakkas jutlustama ja säadis mõne päevaga korra jälle jalule.

33. Talupoegade sõda

Evangeeliumi õpetus usuvabadusest äratas laia- des hulkades igatsust ühiskondliku vabaduse järele. Selle vabaduse mõtte õhutamaks sai Thomas Münzer (1490—1525), kes unistas uuest „pühade riigist“, kus pidi valitsema ühe- õiguslus ja kus pidi väevõimuga läbi viidama varanduse jaotus (kommunism). Talupojad nõudsid õiguste suurenda- mist, kuid vürstid lükkasid need nõudmised tagasi. Rahul- olematus talupoegade keskel kasvas. 1524. a. suvel puh- kes Lõuna-Saksamaal talupoegade mäss, mis kii- relt laiali lagunes.

Luther valmistas manitsuskirja, milles nii mässajaid kui valitsejaid üles kutsus rahulikult vahekordi lahendamaks. Kui see üleskutse ei mõjunud ja mäss aina laienes, kutsus Luther valitsejaid üles kõige karmimate abinõudega mässu alla suruma. 15. mail 1525. a. hävitati Frankenhauzeni juures vastuhakkajate talupoegade väed. Mässujuht T. Münzer langes vangi ja mõisteti surma.

34. Usupuhastus tungib edasi

Keiser Karl V ei suutnud usupuhastuse liikumisele piiri panna. Tal oli rohkesti tegemist väliste vaenlastega. Nürnbergi riigipäeval (1524) läks paavsti saadikul korda läbi viia ainult niisugust otsust, millega valitsejaid kohustatakse Wormsi riigivannet täitma „nii palju kui see võimalik“.

Speieri riigipäeval (1526) võeti vastu otsus, mille järele iga riigi osa, olgu vürstiriik või vabalinn, oma alamaid järgmise kirikukoguni nii juhtida ja valitseda võis, kuidas ta seda Jumala ja keisri ees ise vastutada lootis ja arvas võivat. Teiseks Speieri riigipäevaks (1529) oli aga jõudude vahekord muutunud. Katoliiklased said sääal enamuse ja riigipäeva enamus võttis vastu otsuse, et tuleks asuda Wormsi riigipäeva otsuse täitmisele. Lutheri poolehoidjad vürstid ja seisuste edustajad protesteerisid selle otsuse vastu. Siit saadik hakati Lutheri poolehoidjaid nimetama protestantideks ja usupuhastuse liikumist protestantismiks.

Usutülide lõpulikuks lahendamiseks kutsus keiser Karl V. kokku riigipäeva 1530. a. Augsburgi linna. Evangeeliumiusulised andsid siin ära Melanchtoni kirjutatud ja Lutheri poolt hääks kiidetud usutunnistuse (Augsburgi usutunnistus), kus lühidalt kokku olid võetud evangeeliumiusu põhialused. Riigipäeva enamus lükkas selle usutunnistuse tagasi ja Wormsi otsused tunnistati maksvaks.

Hädaohu kartusel asutasid evangeeliumiusulised valitsejad Sinalkaldi liidu, kelle liikmed kohustasid ühiselt evangeeliumiusku kaitsma. Liitu astusid mitmed valitsejad.

35. Lutheri kodune elu ja surm

M. Luther astus 1525.a. abiellu Katariina von Bora'ga, kes oli nunnaks kloostriis ja säält ära põgenes. Lutheri

kodu sai eeskujuks igale kristlikule kodule. Lutheril oli 6 last: Hans, Elisabeth, Magdalene, Martin, Paul ja Margarethe. Ärev ja võitlusrikas elu kurnas Lutheri elujõu. Haiglates seisukorras reisis ta 23. jaanuaril 1546. a. Eislebenisse, et lahendada Mansfeldi krahvide kutsel sääleseid tülisid. Saale jõgi oli üle kallaste tõusnud. Ta pidi 3 päeva Halles peatama. Viimaks võttis ta ette elukar-detava teekonna üle vahutava jõe. Teel külmetas ta end. Sellegipärast lahendas oma ülesande ja pidas pääle selle mitu jutlust ning säadis ametisse kaks õpetajat. Veel 17. veebruaril oli ta jalul. Kuid juba 18. veebruaril langes ta surmavoodile. Tema juures oli sõber prof. Jonas, kes surijalt küsis: „Auline isa, kas tahate kindlaks jääda Kristuse ja selle õpetuse juure, nii nagu jutlustanud olete?“ „Jahl“ oli vastus. See oli viimane sõna surija suust.

Luther maeti suurvürsti soovil Wittenbergi lossikirikusse. Kantsli all, kus ta paljude aastate jooksul puhast evangeeliumi kuulutanud, puhkab tema põrm.

36. Usupuhastus Schweitsis

Usupuhastuse Schweitsi toojateks olid: Huldrich Zwingli ja Johannes Calvin

1. Huldrich Zwingli sündis 1. jaanuaril 1484 Toggenburgis. 1506. a. sai ta preestriks Glaruses. Ta uuris hoolega piiblit. 1518. a. astus ta välja päästekirjade müüja Sansoni vastu. Zwingli usupuhastuse töö algas 1522. a. Ta astus välja puhta evangeeliumi kaitsjana Zürichis. Linna nõukogu tunnistas Zwingli vaated omaks. 1524. a. kõrvaldati kirikutest pildid, 1525. a. kaotati katoliku mess ja säeti sisse uus jumalateenistuse kord. Piibel tõlgiti rahva keele.

Zwingli läks Lutherist lahku selle poolest, et ta kõige selle vastu välja astus, mis piiblis otsekohe kästud ei olnud Luther jättis alles mõndagi, mis piibilele vastu ei käinud. Lahku läksid mõlemad usupuhastajad veel püha-õhtusöömaaja õpetuses. Zwingli nägi, püha õhtusöömaajas ainult mälestustalitust. Leiva ja viina all tulevat tema arvates mõista Kristuse vaimlist ihu ja verd Luther selle vastu rõhutas, et püha-õhtusöömaajal jagatakse tõsist Kristuse ihu ja verd. Tehti katseid Zwinglit ja Lutherit selles küsimuses lepitada (Murburgi läbirääkimine 1529), kuid tagajärjeta.

Zwingli langes lahingus Kappeli juures 1531. a., kus katoliiklised kantonid usupuhastuse poolehoidjate üle võidu said.

2. Zwingli poolt alatud tööd jätkas Calvin.

Johannes Calvin sündis 10. juulil 1509. a. Picardies. Õppis Pariisis, Orleansis, Bourges usuteadust ja õigusteadust. Ta kaldus varakult usupuhastuse liikumise poole ja kavatses seda vaikse kirjaniku tööga toetada. Varsti oli sunnitud ta oma vaadete pärast Prantsusmaalt põgema. Mitmes linnas peatades jõudis ta Genfi, mille oma asukohaks valis. Siin valiti ta preestriks. Ta säadis sisse valju korra, kus koguduse vanemad juhtivat osa etendasid. Genfi linn muutus otse kui väikeseks „Jumalariigiks,“ kus igalt kodanikult korralikku ja kõlblist elu nõuti. Raudse käega valitses Calvin, kelle mõju suur oli. 10.000 elanikuga linnas oli 5 aasta jooksul 58 surmanuhtlust ja 76 väljasaatmist.

Calvini õpetuse jõud seisis Augustiinusele üle võetud ettemääramise (predestinatsiooni) õpetuses. Püha-õhtu söömaaaja õpetuses püüdis Calvin leida keskteed Zwingli ja Lutheri vahel õpetades, et püha-õhtu söömaajal võtab suu vastu ainult leiba ja viina. uskliku süda aga astub Püha Vaimu abil vaimlisse ühendusse elava Kristusega, ära seletatud Kristuse ihuga taevas.

37. Smalkaldia sõda ja Augsburgi usurahu

Paavst kutsus kokku kirikukogu Tridenti linna, et sääl lõpulikult otsuseks teha evangeeliumi-usku välja tõrjuda. Protestandid aga ei tunnistanud seda kirikukogu.

Paavst Paul III. pani Smalkaldia liidu juhid, Saksi suurvürsti ja Hesseni maakrahvi vande alla ja kuulutas välja ristisõja ketserite hävitamiseks. Smalkaldia liidu osalised olid sunnitud sõda algama enesekaitseks. Varsti oli võitlusevalmis tugev protestantlaste sõjavägi Schärtlini juhatuse all. Kiud ta ei astunud kiirelt tegevusse, nii sai Karl V. mahti omalt poolt vägesid korraldada. Vahe pääl läks Saksi hertsog Moritz, kes muidu protestantide poole kaldus, Karl V. poole üle ja tungis oma sõjaväega Saksi suurvürsti piiridesse, suurvürst tõttas koju oma maa kaitseks, kuid keisri sõjaväed tungisid talle kallale ja purustasid tema sõjaväe (Mühlbergi lahing 1547. a.) Suurvürst sattus ise vangi. Samuti sattus keisri kätte ka Hesseni maakrahv. Nii olid protestantide juhid keisri võimuses.

Evangeeliumi usku ähvardas tõsine hädaoht. Tema päästjaks sai endine äraandja Moritz. Ta tungis ootamata keisri vägedele kallale ja sundis need põgenema.

1555. a. tehti Augsburgi linnas usurahu katoliiklaste ja evangeeliumiusuliste vahel. Augsburgi usurahuga kindlustati evangeeliumiusulistele seisustele usuvabadus tingimisega, et iga vaimulik vürst, kes üle läks evangeeliumiusku, kaotas oma ametiga seotud sissetulekud ja maad. Usurahu ei maksnud usulahkude kohta. Teiseusulistele riigialamate kohta pandi maksma põhimõte: kelle valitsus, selle usk. Nendele anti võimalus vabalt lahkuda maalt ja oma varandus müüa.

38. Evangeeliumi-lutheri kiriku korraldus ja õpetus

1. Ev.-luteri kirik kasvas katoliku kirikust välja. Luther ei hävitanud kõiki katoliku kiriku kombeid. Ta oli kommete vastu ükskõikne: mis otsekohe pühakirja vastu ei käinud, selle jättis ta alles. Luteriusu jumalateenistuses sai tähtsamaks osaks jutlus. Uudiseks oli veel koguduse laul, mis võimaldas koguduse kaastegevuse ja otsekohese osavõtu jumalateenistusest. Armulaua talitus jäi alles evangeeliumi mõttes.

Piibliraamat anti rahva kätte. Hakati hoolitsema koolide eest. Luther pani suurt rõhku hariduse edendamisele. Ta õhutas valitsusi koolide asutamisele ja oli ise agaralt tegev nende paremale järjele tõstmiseks. Ta korraldas kooli ja kiriku katsumisi, kirjutas usuõpetuse õppearaamatuid („Väike ja Suur Katekism“).

Hesseni maakrahv Philipp andis esimese kirikusaaduse (1526), kuid seda ei pandud maksma. Saksis tekkis kiriku ja kooli katsumiste järele superintendendi amet, kelle ülesandeks oli katsumiste järjekindel korraldamine. Kutsuti ellu kirikuvalitsused — konsistoriumid, mis koos seisid vaimulikkudest ja ilmalikkudest liigetest (assessoritest). Esimene konsistorium asutati Wittenbergis 1539. a. Sellele järgnesid teised. Konsistoriumide eesotsas seisid maavürstid. See kirikukorraldus leidis vastuvõtmist ka teistes evangeeliumiusu maades.

2. Pääle Lutheri surma tekkisid evangeeliumi kirikus vaidlused õpetuse pärast. Arusaamatused tõusid näit. pühaõhtusöömaaja-õpetuses, kus Melanchton oma vaadetes Calvini seisukohale lähenes. Pärast Melanchtoni surma hakati tema poolehoidjaid taga kiusama. 1577. a. säeti kokku

kokkuleppelaused, millele korjati üle 8000 õpetlase ja mõjuva isiku allkirja. Nendes tunnistati maksvaks Lutheri vaated.

Evangeeliumi-lutheriusu põhjaks võeti järgmised alused (1580):

1. Usutunnistused;
2. Augsburgi usutunnistas (1530);
3. Apoloogia (1531);
4. Smalkaldia artiklid (1588);
5. Lutheri katekismid (1529);
6. Kokkuleppelaused (1577).

39. Usupuhastus teistes maades

1. **Austria, Ungari, Böömimaa.** Usupuhastus levines kiirelt Austrias, vaatamata et seda taga kiusati. Keiser Maximiliani troonile astumisel — 1564. a. — oli umbes $\frac{7}{8}$ elanikest evangeeliumiusulised. 1781. a. andis Josef II. usuvabaduse.

Ungaris aitasid usupuhastuse levimisele kaasa Wittenbergis õppivad üliõpilased. Usupuhastuse eestvõitlejateks olid siin Dévay ja Johannes Silvester. Uus-testament tõlgiti ungari keelde 1541. a.

Siebenbürgenis sai usupuhastuse levitajaks Johannes Honterus (1498—1549). 1553. a. tekkis evangeeliumi kirik, mille esimeseks piiskopiks sai Paul Wieners, kes 1572. a. Augsburgi usutunnistuse vastu võttis.

Böömimaa oli Smalkaldia sõja ajaks suuremalt osalt juba evangeeliumiusuline. Valitsus kiusas taga usupuhastuse poolehoidjaid, kes Stefanus Boscai juhatusel mässu tõstsid ja 1606. a. Wiini rahuga usuvabaduse said, mida keiser Rudolf 1609. a. uuesti kinnitas.

2. **Skandinaavia maa.** Daanimaal aitas usupuhastuse võidule kuningas Kristjan III. 1536. a. Johannes Bugenhagen andis Daanimaa ja Norramaa jaoks kirikukorralduse.

Rootsimaale tõid usupuhastuse Olaf Petersson ja Lorenz Andersson. Usupuhastus viidi säädusega läbi riigipäeval 1527. a. kuningas Gustav W a a s a survel.

3. **Poolamaal** oli tähtsamaks usupuhastuse levitajaks teiste hulgas Joh. Lasco. Poolamaal leidsid varju teistest maadest tagakiusamise eest põgenejad 1573. a. pandi maksma usuvabaduse põhimõte ja anti ka teisteesulistele kodaniku õigused.

4. **Inglismaa** Usupuhastuse ettevalmistajaks

Inglismaal oli Wiclif. Lõhe Inglise kiriku ja paavsti vahel tekkis kuningas Heinrich VIII. ajal (1509—1549), kes küll usupuhastuse vastane oli, kuid paavstist end lahti lõi, kui see luba ei annud abielu lahutamiseks Katariinast, et abielluda Anna Boleyn'iga. Heinrich VIII. ei too kirikusse uuendusi.

Usupuhastus Inglismaal algas kuningas Eduard VI. (1547—1553) ajal. Esimeseks uuendajaks oli Canterbury päpiiskop Thomas Cranmer, kes jumalateenistuse korras muudatusi ette võttis ja üheskoos Londoni piiskop Ridley'ga uue usutunnistuse kokku säadis, mis sisaldas 42 päätükki (1553). Kuid enne selle maksmapanekut suri Eduard VI. ja tema järeltulija Maria (Katariina tütar) hakkas metsikult usuuendajaid taga kiusama.

Kuninganna Elisabeth (1558—1603) asutas anglikaani kiriku (episkopaalkiriku). Anglikaani kirikuõpetus, mis kokku võetud 39. päätükki (1571), käib üldistes joontes ühte Calvin'i õpetusega, kuna jumalateenistuse korda mõndagi katoliku kirikust üle on võetud. Kiriku etteotsa säeti piiskopid. Kõrgemaks võimukandjaks kirikus on kuningas, kelle võim aga säädusega on piiratud.

Tõsised Calvini poolehoidjad (puritaanlased) ei olnud anglikaani kirikukorraga rahul ja asutasid hiljem oma kiriku iseseisvate kogudustega.

Schotimaal vajutas kiriku arenemisele pitseri John Knox, kelle eestvõitlusel Calvini usk puhtamal kujul mõjule pääsis (presbüteriaal-kirik).

Iirimaa on suurelt osalt truuks jäänud katoliku kirikule.

Karl I. (1625—1649) tahtis anglikaani usku schotlastele pääle suruda, kuid kutsus sellega mässu esile. Kuningas oli sunnitud parlamendi kokku kutsuma, mille kokkutulekul revolutsioon Inglismaal lahti puhkes. Kuningas mõisteti surma. Pändi maksma ka uus kirikusäädus (presbüteriaalne).

Oliver Cromwell aitas maksvusele ususaldivuse, nagu seda varem ei tuntud. Ta annab vabaduse isegi usulahkudele (baptistidele, kweekeritele jne.). Seda usuvabadust püüdis kitsendada kuningas Karl II., kuid Wilhelm III. tegi oma sallivusaktiga (1689) jäädavalt lõpu usuvabaduse kitsenduspuüetele. Sellega tunnistati ühes poliitilise vabadusega ka usuvabadus iga inimese loomulikuks õiguseks.

5. Prantsusmaa. Lutheri kirjad pandi Prantsusmaal vande alla juba 1521. a. A. 1523 hakati usupuhastuse poolehoidjaid kõige valjemini taga kiusama. Kuid sellest hoolimata kasvas hugenottide („vandeseltslaste“) arv, kes protestantismi mõtte omaks võtsid. Ühel sinodil Pariisis 1559. a. võtsid hugenotid vastu uue usutunnistuse. 1562. a. anti neile usuvabadus.

Pärast Heinrich II. surma puhkesid troonitülid. Usupuhastuse sõbralised printsid Bourbonid toetusid hugenottidele, nende võistlejad Guise hertsogid otsisid aga toetust katoliiklastelt. Pääsis lahti verine kodusõda, mis algas 1562. a. Vassy verepulgaga ja lõppes St. Germaini rahuga 1570. a., millega hugenottidele südametunnistuse vabadus anti. Selle kindlustuseks said hugenotid enestele neli kantsi oma kaitseväega. Kui protestantlik prints Navarra Heinrich kuninga õe Valois Margarethega abiellus, näis kokkulepe võistlevate parteide vahel enesestmõistetav olevat. Kuid katoliku partei pani pulmapäevale järgneval Pärtli ööl toime metsiku verepulma — 24. augustil 1572. a. Pariisis ja terves riigis langes sel ööl vähemalt 20.000 hugenotti. Algas jälle verine sõda, mis lõppes sellega, et hugenottidele usuvabadus uuesti lubati. Guise hertsogid asutasid koos Hispaania kuningaga „püha liidu“, mille sihiks pidi olema protestantismi hävitamine. Selle vastu tuli Heinrich IV. tõsiselt võidelda, Viimaks võttis Heinrich IV. vastu kodurahu pärast katoliku usu, kuid jäi selle juures usupuhastuse poolehoidjaks. Ta andis 1598. a. käsukirja (Nantes'i edikt), millega usuvabaduse (kuigi piiratud kujul) maksmani. Varsti langes Heinrich IV. mõrtsuka käe läbi (1610).

Ludvig XIV. kaotas Nîmes'i käsukirjaga (1685) Nantes'i edikti. Protestandiusu vaimulikele anti kahenädalane tähtaeg kas usku muuta või maalt lahkuda, et pääseda eluaegsest vangipõlvest. Keelati ära evangeeliumiusulistele jumalateenistus. Tuhanded hugenotid lahkusid Prantsusmaalt. Prantsusmaa kaotas ligi pool miljonit paremaid kodanikke. Hugenotte kiusati taga. Protestantlikkudest jumalateenistustest osavõtjaid karistati eluaegse vangistusega ja varanduse konfiskeerimisega, kuid ligi 2 miljonit hugenotti jäi siiski truuks oma usule. XVIII. aastasajal astusid Voltaire j. t. usuvabaduse kaitseks välja. Ludvig XVI.

andis Versailles ediktiga protestantidele (hugenottidele) täielikud kodaniku õigused riigis.

6. **Holland.** Hollandis leidis usupuhastus sooja vastuvõtu. Kuid keiser Karl V. ja tema järeltulija Philipp II. tahtsid iga hinna eest protestantlikku liikumist maha suruda. 1567. a. langesid 18.000 hollandlast. 1572. a. algas Hollandi vabadusvõitlus. Vabadusliikumise etteotsa astus vahva Oranjeni Wilhelm, kelle surma järele tema asemele astus poeg Moritz. 1609. a. oli Hispaania sunnitud vahe- rahu tegema 12 aastaks. Sõda puhkes küll uuesti lahti, kuid lõppes varsti Hollandi iseseisvuse tunnistamisega. Sellega oli usupuhastusel tee lahti.

7. **Hispaanias ja Itaalias** ei suutnud usupuhastus läbi tungida. Katoliku kiriku võim oli siin sedavõrd kindel. Vastuhakkajaid otsis üles inkvisitsiooni kohus. Protestantlik liikumine surmati siin tema idus.

40. Usupuhastus Eestis

1. Esimeseks usupuhastuse kuulutajaks Läänemere maadel sai **Andreas Knöpken**, kes 1521. a. Riiga asus. Ta oli vaimustatud usupuhastuse poolehoidja. Juba 1522. a. korraldas ta katoliku vaimulikkudega vaidlusi evangeeliumi üle. Knöpkeni kaudu said Riia elanikud Lutheri õpetusega tuttavaks. Suured hulgad pöörsid tema jutluste mõjul selja katoliku kirikule ja läksid üle evangeeliumiusku. Linnavalitsus — raekogu — tunnistas end avalikult evangeeliumiusu poolehoidjaks ja säadis Knöpkeni Riia Peetri kiriku õpetajaks (22. oktoobril 1522). Knöpkeni kõrval astus evangeeliumi kuulutamise tööle varsti **Silvester Tegemeyer**. See oli julge meelega ja osava kõneanniga jutlustaja, kes oma elava kõnega usupuhastusele uut hoogu andis. Nendele kahele mehele sai ustavaks kaaslaseks Riia linna sekretär **Johann Lohmüller**.

Usupuhastuse liikumine kasvass edavõrd tugevaks, et katoliku kiriku müürid lõpulikult langemas olid.

Katoliku vaimulikud arvasid uut liikumist takistada ühe iseäraliku võttega: 1523. a. Suurel Reedel läksid nad suures pidurongis oma kujudega ja lippudega linna värvast välja vande alla pannes linna, kelle elanikud rõhuvas enamuses uue usu poole üle olid läinud. Kuid see ei avaldanud mingit mõju linna elanikkude päale. Tasahiljukesi tulid minejad varsti linna tagasi.

Riia linn sai niiviisi lutheriusuliseks.

2. Usupuhastus tungis varsti Riiaast edasi. Ilma vastupanemata võtsid Saaremaa ja Läänemaa evangeeliumiusu vastu. Piiskop Joh. Kiewel oli uue liikumise vastu sõbralik, kuigi ta vormilikult katoliiklaseks jäi.

Esimeseks usupuhastuse kuulutajaks Tartus sai Melchior Hoffmann. See oli mees, kes Saksamaalt sunnitud oli lahkuma oma usuliste liialduste pärast. Olles küll vaimustatud evangeeliumiusu poolehoidja, sai ta usumääratsejaks. Nii tuli ta Tartusse, kus ta varsti jutlustama hakkas. Tema sütitavate jutluste mõjul tungisid rahvahulgad piiskopi lossile Doornel kallale. Pääletungijatest sai 4 inimest surma. See kallas uut õli tulle. Algas kiriku rüüstamine. Purustati pühad kujud ja pildid.

Varsti sundis linnavalitsus Hoffmanni Tartust lahkuma ja kutsus Riiaast Tegetmayeri inimeste meeli rahustama. Tegetmeyer tuli. Ta jutlustas Tartus 4 nädalat. Jutlused vaigistasid rahva. Evangeeliumiusk tungis läbi.

Tallinnas olid esimesteks tähtsamateks usupuhastuse toojateks: Johann Lange, Hermann Marsov ja Zacharias Hasse. Ka Tallinnas tuli samuti kui Tartus ette kirikurüüstamisi (14. sept. 1524), kuid kadusid samal päeval. Tallinna linn võttis vastu evangeeliumi usu. Esimeseks Tallinna linna superintendendiks määrati Johann Lange (1524). Küll tuli evangeeliumiusul veel mitmesuguste takistustega ja raskustega võidelda. Kuid ta jäi võitjaks. 1554. a. võttis Volmari maapäev vastu otsuse, mille järel usuvabadus maksma pandi.

3. Ühes usupuhastusega hakkasid evangeeliumi kiired rahvale paistma, kuigi esialgul veel puudulikult. Puudusid rahvakeelsed õpetajad ja rahvakeelne kirjavara. Rahvas oli kirjaoskamata. Koolide asutamine oli raskustega seotud.

1553. a. ilmus Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz v. Witte tõlkes „Väike Lutheri katekismus“ eesti keeles — Tartu murdes.

1561. a. langes Liivi ordo riik. Läänemere ida rannik jaotati mitme valitsuse vahel ära. Eestimaa sai Rootsi valitsuse alla. Suur osa Liivimaast langes aga Poola valitsuse alla. Rootsi valitsus oli rahvasõbralik ja püüdis rahvast seniste võimukandjate vastu toetada. Kuna Rootsimaa lutheriusuline maa oli, siis pani ta suurt rõhku lu-

theriusu kiriku korraldamisele. Kirikuelu rahulikku edene-
mist takistasid alalised sõjad ja rahutused.

Poola valitsuse alla sattunud Liivimaa osal tuli ras-
ket võitlust evangeeliumiusu pärast pidada. Poola ku-
ningas Stefanus Bathory ajal algas evangeeliumiusuliste
tagakiusamine. Jesuiitide abil tahtis ta rahvast katoliku
usule tagasi võita.

1583. a. asutati Võnnu linna katoliku piiskopi amet.
Kutsuti ellu jesuiitide kool. Sunniti vägivallaga rahvast
katoliku usku vastu võtma. Iseäranis truult võitles evan-
geeliumiusu eest Tartu linn. Vaatamata sellele, et rahvast
ev.-lutheri kirikust piitsadega välja aeti ja katoliku kiri-
kusse sunniti minema, jäädi ustavaks oma usule.

1618. a. ütles jesuiitidele eestlaste nimel keegi Ve-
revi Jaan: „Kui meie ihu ka puruks tambitakse, Ju-
mala arm võib seda jälle ühendada. Aga kui meie hinged
põrgu lähevad, siis ei suuda neid keegi päästa. Sellepä-
rast ei või meie oma usust taganeda ega äraandjaks
saada.“

4. 1621. a. võttis Rootsi kuningas Gustav Adolf
Riia linna enese alla. 1625. a. langes terve Liivimaa Rootsi
valitsuse alla. Kuningas nimetas Liivimaa superintenden-
diks Hermann Samsoni, kellel Liivimaa kiriku- ja usuelu
korraldamisel suured teened. Samson õnnistas üle 70
õpetaja ametisse. Kirikuelus tuli Liivimaal õitseae. Pahem
oli lugu Eestimaal. Sääli ei olnud Samsoni taolist kiriku-
juhti. Kuningas määras Eestimaal kiriku katsujaks Weste-
rosi piiskopi Johannes Rudbeckiuse. 1627 a. tuli
Rudbeckius Tallinnasse oma ülesande täitmisele. Ta hak-
kas valju käega korda looma kirikus. Kõlbatud ja puu-
dulikud õpetajad vabastas ta ametist. Koguduse liigetelt
nõudis ta kõlblist eluviisi. Eksijaid, vaatamata seisuse pääle,
võeti valju kirikukaristuse alla. Rudbeckius sai maarahva
eestkostjaks mõisnikkude vastu. Ta nõudis pühapäevatöö
kaotamist ning pidas pärisorjast ebaloomulikuks nähtuseks.
Selles nägi ta kurjuse allikat meie maal. 1627. a. lõpul
lahkus Rudbeckius Eestist.

1630. a. asutas Gustav Adolf Tartusse gümnaasiumi.
30. juunil 1632. a. kirjutas ta Nürnbergi lähedal sõjaleeris
alla käsukirjale, millega Tartu linna ülikool asutati. See
pidi saama kõrgemaks haridusallikaks, millest osa pidi

saama ka eestirahvas. Rudbeckiuse järel oli tähtsamaks kirikuelu korraldajaks J. Ihering.

1694. a. pandi maksma uus kirikusäädus, millega koguduse sisemine elu ja jumalateenistuse kord kindlaks määrati (agenda).

5. Kirikuõpetaja *mag.* Heinrich Stahl sai Eesti kirjanduse ja kirjakeele isaks. Ta andis välja kuulsa „Käsi ja koduraamatu“ (1632—1638).

1686. a. ilmus Puhja õpetaja Adrian Virginiuse tõlkes esimene eestikeelne Uus Testament („Meie Issanda Jeesuse Kristuse Vastne Testament“) tartu murdes.

1700. a. algas Põhja sõda, kus rootslased ja venelased meie maa pärast võitlesid. Sõda laastas maa ja takistas kiriku arenemist. Nystadi rahuga 1721. a. sai Eesti Vene riigi alla. Kiriku etteotsa säeti konsistoriumid, kes riigivalitsusest ärarippuvad olid.

1715. a. ilmus Uus Testament tallinna murdes J. h. Hornungi sulest.

Vana Testamendi tõlkis eesti keelde Jüri õpetaja Anton Thor Helle. Nii võis terve piibel eesti keeles ilmuda 1739. a.

41. Jesuiitide ordo

Katoliku kirik astus võistlusse usupuhaastuse liikumise vastu. Inkvisitsiooni kohtud algasid uuesti tegevust (1542). Paavst Paul IV. avaldas lubatud raamatute nimekirja.

Tähtsaks teguriks võistluses protestantismi vastu kujunes jesuiidi ordo.

Jesuiitide ordo asutajaks oli Hispaania aadlimees Don Inigo Lopez de Recalde, hiljema nimega — Ignatius Loyola.

Ignatius Loyola sündis 1493. a. Põhja-Hispaanias Loyola lossis Saatis nooruse mööda paashina keisri hoovkonnas. Sai 1521. a. Pampeloona kindluse kaitsmisel prantslaste vastu raskesti haavata.

Pühakirja lugemine haigeveodil äratas temas usulist huvi. Ta hakkas unistama vaimlise sõjamehe kutsest Püha Maarja teenistuses.

Ta hakkas koostis munga kombel elama. 1523. a. läks palverändajana Palestiinasse, tuli säält tagasi 1524, ilma et oleks rahuldust leidnud. Hakkas end teaduslikult ette valmistama ja lõpetas õppimise Pariisis 1534. a. Ta otsustas asutada uue ordo, mille ülesandeks pidi olema katoliku kiriku teenimine.

1540. a. kinnitas paavst Paul III. uue ordo — Jeesuse seltsi (*Societas Jesu*). Ignatius Loyola oli esimeseks ordo kindraliks. Kui Ignatius suri (1556), oli ordol juba üle 1000 liikme. Ordo liikmed kohustusid vastutõrkumata täitma ordo ülema käskusid. Sõnakuulmine oli üks tähtsamatest ja esimestest nõuetest ordos. Ordos kujunes välja isesugune kõlblus, mis tuttav „jesuiidi kõlbluse“ nime all ja mis selles seisis, et ordo liigetel oli lubatud isegi kõlbmata abinõusid oma sihtide kättesaamiseks tarvitada; Jesuiidid käisid põhimõtte järele: „l õ p p s i h t p ü h e n d a b a b i n õ u“. Nii lubas jesuiidi kõlblus valetada, tappa, varastada ja teisi kuritöid korda saata, kui sellest kasu oli ordo sihtide taotlemiseks.

Jesuiidi ordo tegevus arenes mitmes suunas:

a) Misjoni alal saavutas ordo Aasias, (Indias, Jaapanis, Hiinas) ja Ameerikas (Paraguais) suuri tagajärgi.

b) Noorsoo kasvatuses nägi ordo üht oma tähtsamat ülesannet ja püüdis nende kaudu kiriku poolehoidjaid kasvatada.

c) Ordo oli tegev protestantismi vastases võitluses otsekoheses mõttes. Igal pool toetasid ordo liikmed usupuhanastusevastast liikumist.

42. Kolmekümneaastane sõda

1. Katoliku kirik ei saanud leppida usupuhanastusega. Böömimaalt tõrjuti evangeeliumiusk välja. Protestandid olid sunnitud maalt põgenema (1620). Keiser otsustas evangeeliumiusu ära kaotada ka Saksamaal. 6. märtsil 1629. a. andis keiser käsukirja, milles nõudis evangeeliumiusulistelt vürstidelt tagasi kirikuvarandusi ja andis katoliku seisusele õiguse oma alamate usku määrata.

Näis, et usupuhanastuse saatus nüüd otsustatud oli.

Evangeeliumiusu kaitsjaks hakkas aga Rootsi kuningas Gustav Adolf, kes 1630. a. oma sõjaväega Saksamaa pinnale astus. 1632. a. tuli otsustav lahing katoliikliku keisri vägede ja rootslaste vahel (Lützeni juures). Gustav Adolf langes, kuid rootslased võitsid.

2. 24. oktoobril tehti Westfali rahu. Usu asjus tunnistati sellega maksvaks Augsburgi usurahu tingimused, mõningate muudatustega evangeeliumiusulistele kasuks.

Westfali rahuga kindlustati lõpulikult protestantismile eluõigus.

43. Vagaduse vool

Kuuesteiskümnenda aastasaja lõpust alates võttis evangeeliumi kirikus maad n. n. õigeusklik (ortodoksne) vool. See vool nõudis sõnasõnalist ev.-lut. kiriku tunnistuskirjade tõekspidamist. Elava usu asemele astus surnud kirjatähe usk. Pandi rõhku väliste külgedele pääle, surmati elav südame usk.

Vastukaaluks sellele õigeusklikkusele tekkis XVII. aastasajal v a g a d u s e v o o l (pietism).

Vagaduse voolu rajajaks oli Fiilip Jakob Spener. (sündis 1635. a.). Varakult õppis ta hindama piibli usulist väärtust. 1675. a. avaldas ta raamatu „Vagad soovid“ (Pia desideria). Ta nõudis selles piibli tundmaõppimise ja kiriku elustamise tarvidust. Ka nõudis ta paremat ettevalmistust vaimulikkudele ning enam lihtsust ja otsekohest südamlikkust usu elu avaldustes.

Et usu elu äratada, hakkas ta varakult oma majas erajumalateenistusi korraldama. Tema tegevuspiirkond laienes, kui teda Dresdeni ülemhoovijutlustajaks kutsuti. Speneri lähemaks kaastööliseks sai August Hermann Francke, kes Leipzigin „piibliarmastajate seltsi“ asutas piibli hingekosutavaks seletamiseks. Leipzigin korraldati loenguid Uue Testamendi üle. Õigeuskliku voolu professorite päalekäimisel oli Spener sunnitud Saksimaalt lahkuma. Ta läks Brandenburgi suurvürsti kutsel Berliini, kus ta tagajärjerikkalt surmani (1705) töötas.

Vagaduse voolu tähtsus seisab usu ja kristliku armastustöö elustamises luterikirikus.

Francke algatusel kutsuti ellu Halles vaestelaste kool. Algas oli raske, kuid tänuväärte ettevõtte jäi püsima. Sellest kasvasid välja ilmakuulsad Francke noorsoo kasvatuse ja õpetajate ettevalmistamise asutused. Kui Francke suri, õppis tema asutatud koolides üle 2000 õpilase umbes 100 õpetaja juhatusel.

Vagaduse voolu poolt ellu kutsutud vaestemajadest tulid välja esimesed lutheriusu misjonärid.

Francke asutused hakkasid hiljem ka piibli levitamise eest hoolitsema, nii et pühakiri odava hinna eest kättesaadavaks sai ka vaestele kihtidele.

Vagaduse voolust sai äratust kogu vaimline elu, iseäranis vaimulik luule ja muusika.

44. Herrnhuutlased

1. Vagaduse voolust kasvas välja n. n. Herrnhuti kogudus. Selle asutajaks oli krahv Nikolaus von Zinzendorf.

N. v. Zinzendorf sündis 1700. a. Dresdenis. Kümneaastaselt toodi ta Francke poolt asutatud vaestelastemajja Halle linna. Ta jäi siin Francke erilise hoole alla. Siin asutas ta oma kaaslastega „sinepiiva ordo“, mis enesele ülesandeks säadis kiriku uuendamise ja paganate pöörmise. Wittenbergi ülikoolis õppis ta õigusteadust.

1722. a. tuli Zinzendorfi mõisa Berthelshofi salkkond põgenikke Böömimaalt, kes usu tagakiusamiste pärast kodumaalt lahkuma olid sunnitud. Zinzendorf andis neile luba oma maaalale asuda. Uue asunduse nimeks sai Herrnhut. Kui asundus uute juuretulijate tõttu suureks paisus, pani Zinzendorf oma ameti Dresdenis maha, et end täielikult asunduse korraldamisele pühendada. Ta kutsus asunduses elule uue „evangeelse vennastekoguduse“. Selle esimeseks piiskopiks oli Zinzendorf.

Kui Zinzendorf oma uuenduste tõttu Saksimaalt lahkuma sunniti, asutas ta uusi vennastekogudusi teistes Saksamaa osariikides, Inglismaal, Venemaal, Ameerikas jne. 1748. a. tunnustati tema poolt asutatud kogudus. Zinzendorf suri a. 1760. Zinzendorfi järeltulijaks sai August Gottlieb Spangenberg.

Vennastekoguduste pääiseäralduseks oli:

- a) usk Kristuse lunastusse, mis avaldus selles, et päärõhku ei pandud patujõu kuulutusse, vaid Kristuse lepitussurma tähtsusse;
- b) vennaarmastus, mis end tegudes avaldama pidi;
- c) kõlblise eluviisi nõudmine.

2. Herrnhuti liikumine ulatas ka Eestisse. 1729. a. tuli puusepp Kristjan David ühes paari kaaslasega ja sai esimeseks Herrnhuti õpetuse kuulutajaks Läänemere mail. Herrnhuutlased asutasid Volmarisse seminari, kus varsti üle 100 õpilase Herrnhuti vaimus hakkasid õpetust saama. 1736. a. tuli krahv Zinzendorf ise Liivimaale. Teda võeti auavaldustega vastu. Herrnhuutlased asutasid hulk vennastekogudusi ja palvemajasid. Herrnhuutlased võitsid rahva poolehoidu oma elava usueluga ja rahvaliku meelsusega. Varsti hakati herrnhuti liikumisele takistusi tegema. Herrnhuutlaste tegevus keelati ära, kuid hoolimata sellest

jäid suured hulgad selle liikumise poolehoidjaks. Uus vool pakkus rahvale usuliselt rohkem kui ametlik kirik, kus „õigeusklik vool“ tooniandev oli, mis rõhku pani pääasjalikult dogmade ja kirjatähtede tunnistamisele.

1817. a. said herrnhuutlased jälle õpetamise vabaduse. Nad võitsid enestele rohkesti poolehoidu, asutasid vennastekogudusi ja ehtasid palvemaju. Herrnhuutlased jäid aga ametlikult edasi ev.-lutheri koguduse liigeteks. Kuigi see vool paiguti liialdustesse kaldus, on ta usuelu äratamiseks palju korda saatnud.

45. Valgustuse ajajärk

1. XVII.aastasajast alates hakkas maad võtma Lääne-Euroopa rahvaste juures n. n. mõistuse vool (rationalism)*). See vool sai alguse Inglismaalt, kus tekki- sid n. n. v a b a m õ t l e j a d, kes uskusid küll Jumalasse, aga nõudsid, et valitsevat kiriku usku võivat mõistusega arvestada. Mõistuse vool areneb võimsaks liikumiseks Prantsusmaal. Mõistuse voolu aega nimetatakse valgustuse ajajärguks. „Valgustajad“ astusid välja kiriku ja ristiusu vastu. Nad püüdsid tõendada, et usk pole midagi muud kui ebausk ja et inimese mõistus on ainukene vaimuelu alus ja mõõdupuu. Mõistuse abil võivat inimene tungida kõikidesse ilma saladustesse. Usku ja kirikut tunnistavat ainult arenemata inimesed. Nii õpetas valgustuse ajajärgu mõistuse vool.

Tähtsamaks valgustuse ajajärgu edustajaks Prantsusmaal oli Voltaire (l. Voltäär) (1694—1778). Ta astus võitlusse kiriku ja ristiusu vastu. Kuid selle juures tunnistas ta Jumala olemasolu ja ütles, et kui Jumalat ei oleks olemas, siis tuleks ta välja mõelda.

Voltaire oli üheks suuremaks eestvõitlejaks ususalivuse eest.

Voltaire'i järeltulijad lähevad kaugemale ja tunnistavad omaks ainelise ilmavaate (materjalism), mille järele isegi hingeelu avaldustes ainelise ilma avaldusi nähakse. Materjalistide arvates oli tõelikult olemas ainult aine, millest kõik ärarippuv (Diderot, D'Alembert jne.)

Vastukaaluks ainelisele ilmavaatele astub Jean Jacques Rousseau (l. Russoo) välja oma loomuliku südamega. Rousseau õpetas, et inimese vaimuelus mõistuse kõrval ka tunne suurt osa etendab. Ta jõudis otsusele, et Jumal on olemas. Ristiusu õpetusi ja evangeeliumi jutustusi, mis mõistuse vastu käisid, ei pidanud ta õigeks.

Mõistuse vool leidis pinda ka Saksamaal. Friedrich Suur sai Voltaire'i kummardajaks. Ta oli ükskõikne kiriku vastu, hindas aga kõrgelt ristiusu kõlblust, Kõrgem seisus Saksamaal hakkas oma ena-

*) Ladinakeelne sõna „ratio“ — tähendab „mõistus“.

mikus usu ja kiriku pääle kõrgelt alla vaatama. Mõistuse vool võttis võimust ka usuteaduses. Mõistusliku usuteaduse isaks on J. S. Semler, kes pühakirja arvustas. Mõistuse vool kirikus pidas lugu ainult sellest, mis kaine mõistuse seisukohalt kasulik ja tarvilik näis olevat. Jutlustes käsitleti näit rabvamajanduse küsimusi.

Silmapaistval kohal mõistuse voolu edustajate hulgas seisab H. S. Reimarus. Ta eitas, et piibel on Jumala sõna, ja ei uskunud üleloomulikkude ilmutust. Jeesuse Jumalariigi ehitamise tööd nimetas ta äpardanud katseks, apostleid aga omakasupüüdjateks petisteks.

2. Mõistuse vool ulatas ka Eestisse. XVIII. aastaja teisel poolel oli suur osa koguduse õpetajaid mõistuse voolu poolehoidjad. Küll katsus kindralsuperintendent Ch. D. Lenz mõistuse voolu vastu võidelda, kuid asjata. Pääle surma sai tema järeltulijaks dr. K. G. Sonntag, kes oli täielikult valgustuse ajajärgu vaadete kandja.

Vanad teated tõendavad, et valgustusajajärgul meie maa kirikutes jõulupühil kantslist jutlusi peetud, mitte Jeesuse sündimisest, vaid sellest, kuidas mõistliku peremees loomade eest hoolitsemise pidi; samuti jutlustatud vahel Kristuse ülestõusmise pühal sellest, kui kasulik on inimesele varajane ülestõusmine.

Kuigi ka mõistuse aja isik kõlblist eluviisi nõudis, jättis ta ometi rahva hinge külmaks. Usutundeid ei suutnud ta äratada ega kosutada.

46. Katoliku kiriku võimu langemine

Prantsuse revolutsioon tõi katoliku kirikule suuri kaotusi. Rahvuskogu (1789—1791) võõrandas kiriku varandused riigi võlgade katteks.

Rahvuskonverents (1792—1795) kaotas ära ametlikult ristiusu ja selle teenistuse ja säadis selle asemele n. n. mõistuse usu. Selle usu jumalaks kuulutati keegi ooperi lauljanna, keda pidulikult Notre-Dame kiriku altarile kanti.

1794. a. andis Robespierre käsu, millega kuulutati, et prantsuse rahvas usub hinge surematusse ja ühte „kõrgemasse olevusse“.

Direktooriumi esimees Napoleon Bonaparte ähvardas paavstilt ära võtta kirikuriigi maid, et see Prantsusmaa vande alla oli pannud. Rooma saadikute palvel tehti rahu, kus paavst suuri järelandmisi pidi tegema ja 30 miljoni franki maksma. Varsti pääle selle võttis Napoleon paavst Pius VI. vangis ja viis Prantsusmaale, kus ta suri. Napoleon laskis paavst Pius VII-l end keisriks kroonida 1804. a., liitis aga sellele vaatamata, kirikuriigi

maad Prantsuse riigi külge. Et paavst sellega nõus ei olnud, laskis Napoleon ta vangki võtta ja Savonasse viia a. 1809. Siin kirjutas paavst alla lepingule, millega ta kohustus keisri poolt nimetatud piiskopid 6 kuu jooksul kinnitama.

47. Usupuhastuse kirik uuel ajal

1. Mõistuse vool ei suutnud kaua valitsevaks vooluks kirikus jääda.

Mõttetark Immanuel Kant, kes mõistusele tema õiged piirid kätte näitas, tegi selgeks:

a) et meie mõistuse abil ainult neid asju tundma võime õppida, mida vastu võime võtta oma viie meele abil;

b) et isegi neid asju, mida meeltega vastu võtame, ei saa meie tundma õppida, mis nad oma olu poolt on, vaid meie õpime neid tundma niisugustena, nagu nad meile näivad olevat. Asjad iseenesest jäävad meile täiesti tundmatuks.

Nii purustas Kant usu mõistuse kõikvõimsusse.

Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher lepitask mõistuse teaduse usuga. Ta näitas, et usk ei ole teadmine, õpetus ega ka kõlblus, vaid kõige päält tunne. Schleiermacheri teene on see, et ta selgeks tegi, et inimese vaimuelus on usu päralt oma iseseisev ala — tunne. Schleiermacheri mõju kiriku edaspidise arenemise kohta on suur.

2. Schleiermacheri ja teiste mõjul sai elavaks püüe ühendada ev.-luth. ja reformeeritud kirikud. Seda meeleolu kasutas Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III. ja avaldas 1817. a. üleskutse ühinemiseks. Sama aasta 30. ja 31. oktoobril sündis Berliinis ja Potsdamis tegelik ühinemine (unioon) nende kahe kiriku vahel ühiseks protestantlikuks kirikuks. Pääle Preisimaa liitusid selle uniooniga veel mitmed Rheinimaad. Paljudes maades, kus ev.-luth. usk oli ülekaalus, ei tulnud ühinemist.

3. Kristlikus armastusetöös saavutas evangeeliumi kirik suuri tagajärgi. Nii väliskui sisemisjoni töö kandis rohket vilja. Evangeeliumi misjonärid olid edukalt töötanud paganausu maadel Aasias, Aafrikas, Austraalias ja mujal. Pöördud evangeeliumiusulisi oli ligi 5 miljonit. Sisemisjoni alal on palju korda saatnud Saksamaa ja Inglismaa.

Sisemisjoni tähtsamaks korraldajaks Saksamaal oli Johann Hinrich Wichern sünd. a. 1808. Ta asutas vaestelaste koole ja päästekodusid armetutele ja ja kõlblises hädaohus olevatele lastele.

Elisabeth Fry (1780—1845) sai teerajajaks misjoni tööle vangide keskel.

48. Kreeka-katoliku kirik pääle usupuhastuse

Usupuhastuse päevil olid elavad püüded ühendada kreeka-katoliku ja usupuhastuse kirikud. Neid püüdeid elustas ühine vaen Rooma vastu.

Kreeka-katoliku kirikutest on kõige suurem vene kirik, mille eesotsas 1589. a. alates Moskva patriark seisis Peeter Suur kaotas patriargi ameti, nähes selles võistlejat keisri võimule, ja säadis patriargi asemele „püha valitseva sinodi“ Peterburis (1721. a.). Selle sinodi vaimulikud liikmed nimetas keiser. Sinodi tegelikuks juhiks oli ilmalik prokurör, keisri poolt nimetatav. Nii oli Venemaal 1917. a. revolutsioonini kiriku kõrgemaks juhiks tegelikult tsaar. Pääle 1917. a. revolutsiooni säeti jälle sisse patriargi amet Moskvast.

49. Kirik iseseisvas Eestis

Pääle Vene revolutsiooni 1917. aastal said eestlased ajutise Vene valitsuse poolt 30. märtsil autonoomia, millega õigus anti maapäeva kokku kutsuda sisemiste küsimuste otsustamiseks.

Ka kirikutegelased eesotsas Laiuse õpetaja prof. J. Köpp'uga, Keila õpetaja J. Kukk'ega, Viljandi õpetaja J. Lattiku'ga j. t. säadsid üles põhimõtteid ja sihtjooni kiriku tulevaseks korralduseks. 1917. a. kevadel astus nende algatusel kokku kirikutegelaste ja koguduste edustajate koosolek Tartus, kus vastu võeti põhimõte, et ev.-luteri kirikust meie maal tuleb kujundada tõsine rahvakirik. 1917. a. enamline riigipööre Venemaal, mis ka Eestisse ulatas, ja sellele järgnev okkupatsiooniaeg 1918. a. katkestasid ajutiselt Eesti rahvakiriku enesekorraldamise tööd. 1919. a. sügisel aga juba astus Tallinnas kokku kiriku kongress, kus senine kiriku valitsus (konsistoorium) ümber valiti. Esime-

seks Eesti rahvakiriku piiskopiks valiti Keila õpetaja Jakob Kukk. Kongressil võeti vastu terve rida määrusi ja juhtnõore kiriku edasiseks korraldamiseks. Eesti ev.-luth. vaba rahvakiriku kõrgemaks võimukandjaks sai kirikupäev, mis korraliselt iga aasta kokku astub. Kirikupäeva täidesaatvaks organiks on konsistoorium, mis koosneb kuuest liikmest: esimees, kelleks on eluksajaks valitav piiskop, abi-esimees (ilmalik), kaks vaimulikku ja kaks ilmalikku assessorit. Konsistooriumi liikmed valib kirikupäev.

Ka kreeka-õigeusu kirik sai iseseisvas Eestis lahti Vene kirikust, kellega ta seni oli lahutamata seotud. Ta nimetas end Eesti apostlikuks õigeusu kirikuks. Tema eesotsas on metropoliit. Esimeseks metropoliidiks valiti preester Paulus, metropoliidi nimega Aleksander. Apostliku kiriku kõrgemaks asutuseks on sinod. Nii ev.-lutheri kirik kui ka apostlik õigeusu kirik jaguneb praostkondadesse. Praostkonna sinod valib praosti.

Kiriku algrakuks on kogudus. Koguduse organiteks on täiskogu, nõukogu ja eestseisus. Koguduse täiskogu valib koguduse õpetaja ja on koguduse ülemaks asutuseks, kelle täidesaatvateks organiteks on nõukogu ja eestseisus.

Juba 1919. a. Asutava Kogu poolt vastuvõetud põhisäädusega tunnistati põhimõttelikult kirik riigist lahutatuks.

29. oktoobril 1925. a. võttis riigikogu vastu usuühingute sääduse, mis maksuma hakkas 1. juulil 1926. a. ja millega kiriku ja riigi lahutus tegelikult läbi on viidud.

Hm
 Raamatu tarvitamisel palume lahkesti järgmised trüki-
 vead ära parandada :

Lhk.	Rida	Trükitud	Peab olema
17	19 ülalt	päriajatele	pärijatele
19	2 ja 4 ülalt	Makseutius	Maksentsius
26	17 alt	Clugery	Clugny
27	3 „	amateid	ameteid
30	8 ülalt	Bonfaatsius	Bonifaatsius
30	21 „	Silvestes	Silvester
32	9 „	ätlased	lätlased
35	2 „	Husiga	Hus'iga
36	13 „	Husi	Hus'i
37	15 „	antudmaad	antud maad
42	12 alt	Jugolstadt'i	Ingolstadt'i
43	16 ülalt	Miltizi	Miltitzi
46	6 alt	Sinodkaldia	Smalkaldia
48	8 „	suurvürt	kuurvürst
48	12 „	Kiud	Kuid

A
4890.

64812